

ЧЛАНЦИ

Милија Станишић

ИДЕЈНА ИСХОДИШТА И ОСНОВНИ СМЈЕРОВИ ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ КПЈ ЗА РЈЕШЕЊЕ ЦРНОГОРСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПИТАЊА (1919 — 1945)

Политичка историја познаје и такве случајеве да значајни догађаји из историје појединих народа дуго остану научно необрађени. То се догодило и са црногорским националним питањем (ЦНП).

У посљедње вријеме историографија и политичка мисао у Црној Гори улажу повећане напоре да отклоне ову празнину. При томе су видне крупне разлике у ставовима аутора о овом питању, које су међу црногорским марксистима данас веће него икад раније. То је, можда, и природно, јер се међу марксистима и комунистима у Црној Гори у прошлости није много јавно ни расправљало о ЦНП.

Научна синтеза о ЦНП је, по мојем мишљењу, још подалеко пред нама. За њу су неопходна научна истраживања на ширем плану и са ширим приступом, и претходна теоријска уопштавања појединих видова и облика овог крупног и сложеног историјског и политичког комплекса.

Сложеност овог питања — коју чини сплет изразито специфичних историјских, класних и политичких развојних процеса црногорског друштва — захтијева и налаже да се у његовом разјашњавању и обради строго примјењује научни поступак. Под тим се подразумијева не само обавеза да се историјске чињенице свестрано истраже и објективно утврде већ и да се данашњи облици свијести не смију преносити и уграђивати у протекле историјске догађаје, тј. треба поступати тако да се утврде стварни токови и историјски оквири протеклих друштвених процеса и ондашњи идејни и политички погледи субјективних снага — а не да се све то посматра првенствено са становишта данашњих сазнања и савремених политичких потреба. У таквом приступу и поступку нарочито је значајно да се проникне у класну суштину друштвених процеса, јер је она условљавала појаву и уобличавање свих идејних и политичких по-

гледа субјективних снага које су учествовале у формирању црногорске нације и у рјешавању ЦНП.

У обради теме наишао сам на крупну препреку, која је произлазила из чињенице да наука још увијек није темељито и свестрано објаснила оне друштвено-историјске процесе у Црној Гори чији се финале одиграо 1918. године. Друштвена збивања у Црној Гори између два свјетска рата није могућно пратити и научно разјаснити — а посебно борбу за рјешавање црногорског националног питања — уколико се претходно објективно не оцијени крупан и сложен историјски догађај сједињења Црне Горе и Србије. Међутим, највећи број радова о том историјском чину толико је једностран и међусобно оштро супротстављен да није могао да послужи као полазна основа за разумијевање и обраду црногорског националног питања у Југославији. Стога сам у првом поглављу морао да изложим свој поглед на овај значајни догађај у историји црногорског народа, и на друштвене процесе који су га условили. (Разумије се, сваки сажет исказ о сложеним историјским процесима неизбјежно је недоречен.)

I

Крајем друге деценије XX вијека одиграли су се на европском тлу догађаји свјетско-историјског значаја. Нестале су велике империје, Турска и Аустро-Угарска. У царској Русији је побједила социјалистичка револуција, прва у свијету. Ови крупни догађаји имали су снажан утицај и одјек и на Балкану, који је био мозаик од десетак нација.

Године 1918. створена је заједничка држава југословенских народа, у условима завршетка првог свјетског рата. То је био крупан корак и прогресиван чин у њиховом историјском ходу — мада је тадашње уједињење изведено на основама недемократских концепција српске буржоазије о уређењу међусобних односа југословенских народа у новој државној заједници.

Црна Гора је дочекала ове крупне историјске догађаје политички радикално поцијепана. У то вријеме, свијест Црногораца је била раздијељена у сазнању (схватању) главног обилежја свога идентитета (српство или црногорство). Површни посматрачи и једностранни аналитичари су све до данас протурали тврдњу да се то догодило кривицом, или заслугом, појединих личности или политичких група. Они нијесу могли, или нијесу хтјели, да сагледају да је ондашња идејна и политичка подвојеност у црногорском друштву била првенствено израз и резултат дуготрајних објективних друштвених процеса у Црној Гори, који су се формирали у склопу ширих балканских и европских збивања. (Посебан и снажан печат тим процесима давало је на почетку 20. вијека питање потребе и начина уједињења Црне Горе и Србије.)

Главни друштвено-историјски чиниоци који су проузроковали ондашњу политичку и националну раздијеленост црногорског народа били су: 1) специфичности формирања црногорске нације; 2) снажнији развој капитализма и капиталистичких односа у Црној Гори 3) постављање на дневни ред стварања нове државе југословенских народа.

Друштвени услови и процеси формирања црногорске нације били су изразито особени. То је био веома дуг историјски процес. Самосталан друштвено-историјски развој кроз вјекове, а посебно сопствено дуже политичко и државно заједништво, развијали су, јачали и подстицали црногорску индивидуалност. Непрекидно се снажила и долазила до изражаја самобитност црногорског народа, у ослободилачкој борби, у његовој традицији, култури, етици и менталитету. У све чвршћем црногорском народном заједништву — преовлађујући племенску подвојеност — израсла је и обликовала се свијест о посебној црногорској индивидуалности, о посебном систему друштвених вриједности на црногорском тлу, и јачала је жеља и воља да се у таквој друштвеној заједници живи.

У Црној Гори је сво вријеме постојала неразвијена и заостала сељачка аутархична производња, са веома ниском продуктивношћу, и нискоакумулативна.¹ Стога су се економске основе и социополитички услови живота једва примјетно мијењали. Процес унутрашњег економског повезивања црногорског друштва и интеграције друштвеног живота текао је веома споро, јер још увијек није било довољно развијено и повезано унутрашње тржиште, а уз то није било ни урбаних средина,² ни добрих комуникација. Трансформација племенско-братственичког друштва у модерну друштвену заједницу текла је преспоро. Ниска материјална основица и економска неразвијеност су знатно ограничавале све видове и облике друштвеног живота. Посебно, оне су се негативно одражавале на развој културног живота, што је са своје стране успоравало процес заједничког духовног формирања, и сазријевање нације (као облика црногорске друштвене заједнице).

Црногорска нација се формирала и кроз једно веома изражено и снажно противрјечје: процес обликовања црногорске националне индивидуалности одвијао се уз снажно присуство дубоко укоријењене свијести Црногораца да су дио српског народа. То је неминовно рађало својеврсну двојност у процесу формирања њихове националне свијести. Такву двојност су из-

¹ Др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори 1878—1912*, Титоград 1959.

² Цетиње је 1865. године имало свега 60 кућа. Остали већи градови су били под турском влашћу.

разили цјелокупним својим духовним стваралаштвом и Његош³ и краљ Никола. Оба ова духовна ствараоца и владара су веома заслужни за формирање и исказ црногорског бића, за стварање црногорског заједништва и за јачање хомогенизације црногорског духа у функцији отпора завојевачима — али су и један и други истовремено били главни носиоци и тумачи идеје да су Црногорци „најчистији и највећи Срби“. Кад је ријеч о карактеру ове двојности, очигледно је да се није радило о двије паралелно постојеће свијести, већ о једној јединственој, која је израстала из противрјечја постојеће друштвене праксе. Наиме, дуготрајан историјски процес стварања црногорске народне заједнице јачао је политичку, економску и културну хомогеност црногорског друштва, одакле је извирало, снажило се, и све је више истицано осјећање и свијест црногорства (властите самосвојности). Али, то осјећање и свијест поникли су и расли на баштини народне свијести да су Црногорци Срби и дио српског народа, и под окриљем снажне владајуће идеологије (у Црној Гори) да Црногорци треба да имају главну улогу у ослобођењу и уједињавању српског народа. Очигледно, свијест о црногорству није се још била развила у свијест о засебном националном идентитету. Ово „разапињање“ идејно-политичке свијести између српства и црногорства било је једна од главних идејних подлога каснијој националној подвојености Црногораца и успоравало је сазријевање црногорске националне свијести.

Мада са знатним закашњењем, продор капитализма у Црну Гору био је неизбежан. Преломни период тог процеса су последње године осме деценије 19. вијека, кад је Црна Гора двојструко територијално увећана и вишеструко се повећало њено материјално богатство. Ослобођењем Подгорице, Никшића, Бара, Улциња и Колашина, локално, неразвијено и расцијепано црногорско тржиште стапа се у јединствено национално тржиште. Снажно се и брзо развија трговачки капитал.⁴ Формирају се прва индустријска предузећа, 1905. године се уводи први новац; до балканских ратова изграђује се 500 километара колских саобраћајница, а страни капитал (првенствено италијански)

³ О овој „двојности“ код Његоша међу првима је расправљао црногорски публициста С. М. Штедимлија, у своме дјелу „Црвена Хрватска“ (Политичка библиотека, Загреб 1937). Он тврди да је Његош из политичких разлога „онако гласно истакао српску националност Црногораца“ (стр. 48). Затим образлаже, да је Његош направио фаталну грешку што није „под правим именом“ ударио темеље „црногорском национализму“ (стр. 109). Очигледно, овдје се ради о идеалистичком тумачењу друштвених појава, јер се објективни друштвени процеси своде на „грешке“ актера.

⁴ Године 1878. Црна Гора има 1760 трговачких и занатских радњи, умјесто ранијих 200 (*Енциклопедија Југославије*, 2, Загреб, МСМЛVI, стр. 422).

врши све снажнији продор на црногорско тржиште.⁵ Све је ово отварало пут бржем економском и друштвеном развоју Црне Горе, и знатно је доприносило јачању и хомогенизацији свијести о црногорском заједништву — посебно у пространим (новоприпојеним) територијама изван Старе Црне Горе. Отворен је пут интензивнијег развојка свих видова друштвеног живота. Наступао је нужан историјски процес бржег превазилажења племенског партикуларизма и чвршћег повезивања свих компонента и облика друштвеног живота црногорског народа, који је одговарао тадашњем степену развоја производних снага у Црној Гори. Међутим, док је капиталистички развојак у земљама Европе убрзавао и јачао формирање националне свијести, дотле је у Црној Гори тај процес текао друкчије. У њој је, услед посебних и особених историјских и друштвено-политичких услова, бржи продор капитализма довео до дехомогенизације народне свијести на питању циљева и путева даљег развојка црногорског друштва, посебно на питању даље судбине црногорске државе.

Снажнијим продором капитализма отпочела је и бржа класносоцијална диференцијација раније недовољно издиференцираног црногорског друштва, која је неизбежно водила израженијој диференцијацији посебних друштвених интереса. На сцену ступа млада (ситна) буржоазија, чији развој и интереси избијају у први план. Централно питање развоја тадашњег црногорског друштва било је стварање услова за успјешан развој капиталистичке производње. Нови економски односи су захтијевали модернизацију црногорског друштва, а посебно да се развија такав политички систем и политички живот који би стварао повољне услове за развој капиталистичких производних снага и нових економских односа.

На таквим друштвено-економским основама је наступио почетком 20. вијека процес политичке диференцијације црногорске буржоазије. Први пут у историји Црне Горе буржоазија потискује сељаштво са политичке позорнице. Либерална буржоазија је намјеравала, борећи се за своје класне интересе, да преузме економски и политички монопол из руку монархије и главарско-управљачког слоја. Тиме је отпочела борба за прелазак идејне и политичке хегемоније из руку једног дијела црногорске буржоазије на страну њеног другог дијела. Наступио је, на освит 20. вијека, историјски обрачун између ова два противничка табора.⁶

⁵ Др Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX вијека*, Цетиње 1958.

⁶ Ово је једна крупна специфичност црногорског друштва: основни печат тадашњем друштвеном животу даје сукоб између средњих слојева и главарско-управљачког слоја.

Либерална буржоазија је била малобројна и економски слаба. Стога је на чело њеног политичког покрета ступила млада и све бројнија интелигенција, поникла из разних слојева, а школована великим дијелом ван граница Црне Горе. Млада интелигенција је изражавала интересе црногорске грађанске класе, и била је прилично укоријењена у народу. Неоптерећена чиновничко-каријеристичким интересима, незадовољна економским, политичким и културним стањем Црне Горе — а одгојена на либералним идејама грађанског друштва — она је повела борбу да Црна Гора крене правцем друштвеног развоја Србије и Европе, а била је још одлучнија у борби за обарање апсолутистичке владавине (књаза) краља Николе, сматрајући је главном препреком развоја грађанске демократије и сметњом за сједињење са Србијом.

Монархија и главарски слој су кроз дуги низ година изражавали општи интерес црногорског народа у борби против Турака и били су водећа друштвена снага почетног процеса формирања црногорске нације. Међутим, снажнијим продором капитализма апсолутистички систем њихове владавине постаје историјски регресивна друштвена снага, јер није могао да ријеши новонастале потребе црногорског друштва, спутавајући његов оптимални развој. Себични класни интереси (очување апсолутистичке владавине) дошли су у раскорак са објективним интересом нације. Истина, они покушавају да се прилагоде новом времену, подузимајући низ мјера ради модернизације црногорске државе.⁷ Али, све је то било недовољно и споро. Ради очувања својих уздрманих класних позиција, владајући слој се све више ослањао на физичку силу и репресију државног апарата у борби против нових друштвених снага.

Оба ова супарничка и закрвљена тabora имала су и посебну и различиту националну политику.

Економска снага црногорске либералне буржоазије била је преслаба. Она у самосталној Црној Гори није могла успјешно да оствари своје економске и класне интересе. Стога је излаз из таквог стања видјела у што хитнијем уједињењу са Србијом. На другој страни, млада је интелигенција била духовно одгојена на баштини романтизма српске националне свијести, није била свјесна посебности и снаге црногорског бића, а била је и заслијепљена мржњом према режиму краља Николе. На таквим економским интересима и духовној подлози, и из таквих политичких потреба, изникла је у Црној Гори унитаристичка великосрпска национална концепција и политика безусловног ује-

⁷ Ове напоре краља Николе признавали су и његови најљући противници: Јован Ђоновић, један од вођа покрета „Омладине“ у Црној Гори, у својој књизи „Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905 — 1910“ (Београд 1939) и Никола Шкерковић у својој научној студији „Црна Гора на освиту XX вијека“ (Београд 1964).

дињења Црне Горе са Србијом — изникла је политичка снага која се активно ангажовала у остварењу концепција велико-српске политике.

Идејно одређење и политичка борба унионистичких снага у Црној Гори у потпуности су одговарали великосрпским концепцијама владајуће буржоазије у Србији. Стога је она за сво вријеме свестрано и свим средствима помагала и усмјеравала тај покрет.⁸

Монархија и главарско-управљачки слој су почетком 20. вијека напустили у вођењу националне политике дугогодишње амбиције и претензије о пијемонтској улози Црне Горе у српском народу. Они конципирају нов национални програм Велике Црне Горе — мада недовољно разрађен — покушавајући да на својим државно-хегемонистичким династичким и класним интересима хомогенизирају народну свијест. Велика Црна Гора је највише одговарала очувању класних позиција апсолутистичке владавине (а била би и пандан аспирацијама Велике Србије). Но, развој догађаја на Балкану и Европи све их је више колебао у таквој националној оријентацији и политици, и довео их је на крају (октобра 1918) на позиције да излаз за очување својих класних позиција траже у конфедеративној Југославији. Али, они су тада већ били изгубили „игру“.⁹

Одлучујући судар ова два противничка и закрвљена табора — у којима је била окупљена огромна већина црногорског народа — услиједио је 1918. године, у условима који су били много повољнији за унитаристичке снаге. Користећи побједу савезничке војске и присуство дјелова српске војске у Црној Гори, ослањајући се на снажну жељу црногорских маса да се уједине са Србијом и другим југословенским народима, искоришћавајући одсуство из земље краља и његове владе и непостојање њиховог државног апарата, прибавивши формално-правни легитимитет за своју акцију сазивањем Велике Подгоричке Скупштине¹⁰ — покрет „Омладине“ је прогласио

⁸ У том погледу су карактеристични наводи Светозара Томића, шефа црногорског одјека у министарству спољних послова Србије, и главне личности у организовању Велике Подгоричке Скупштине 1918. године. Он каже: „Није се смело дозволити да се унионистички покрет међу Црногорцима развије у другом правцу до у оном који иде у сагласност са политиком краљевине Србије и општих српских интереса“ (Светозар Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Београд 1929).

⁹ Монархија и главарски слој су политичком кратковидошћу изгубили све своје шансе већ почетком 1916. год. Напуштајући земљу без војске и Народне скупштине — чему је знатно допринијела и политика српске владе — краљ Никола је, у ствари, препустио рјешавање црногорско питања великим силама и влади Србије. Од тада је, својом политиком, омогућио да се црногорско национално питање сведе (углавном) на династичко.

¹⁰ Др Фердо Чулиновић, *Национално питање у југословенским земљама*, Загреб 1955.

уједињење Црне Горе са Србијом, романтичарски-наивно и кратковидо вјерујући да ће Црногорцима обезбиједити бољи живот самим тим што ће уклонити династију Петровића.

Према условима и начину на који је остварено, и по стварним резултатима на националном плану, уједињење Црне Горе са Србијом није било уједињење на равноправној основи. По практичним резултатима и посљедицама за црногорски народ, оно је углавном имало карактер присаједињења, јер су њиме у првом реду и у потпуности обезбијеђени интереси великосрпске буржоазије, док битни интереси Црногораца нијесу остварени.

Црногорски народ није у новој државној заједници добио права и улогу који су му припадали на основу његове вишевијекне борбе за слободу и дугогодишње посебне државности. Умјесто тога, Црна Гора је добила неравноправан положај. Над црногорским народом је отпочео да се спроводи систем националног угњетавања од стране великосрпске буржоазије. Тиме се у Краљевини СХС (Југославији) зачело и ступило на друштвену позорницу црногорско национално питање, чији се карактер првенствено изражавао кроз економско поробљавање и политичко бесправље црногорског народа. Око њега ће се подијелити и груписати све политичке снаге у Црној Гори.

II

Ни једна ни друга буржоаска национална идеологија и национална политика у Црној Гори (о којима је напријед говорено) није била подударна са стварним интересима црногорског народа. Очигледно, црногорска буржоазија је била у највећој мјери исцрпла своје могућности да изрази прави интерес црногорског националног бића. То су могле да учине само нове друштвене снаге, које ће се ставити на чело даљег процеса формирања нације и рјешења ЦНП.

Радничка класа је у Црној Гори била једина друштвена снага која је могла да изрази објективни интерес црногорске нације, јер је по свом друштвеном положају и историјском интересу била предодређена да људе ослободи од свих видова експлоатације — не само класних већ и националних. Она је у условима империјализма била једина друштвена снага која је ослободилачку борбу угњетених народа могла да доведе до успјешног краја. Но, она то није могла да постигне у конкретној историјској стварности Црне Горе на почетку 20. вијека, јер је била малобројна, идејно незрела и класно-политички неорганизована.¹¹

¹¹ Вlado Стругар, *Социјал-демократија о стварању Југославије*, Рад, Београд 1965.

Нико С. Мартиновић, *Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића (1918—1924)*, Београд 1955.

Формирањем КПЈ (1919. године) у Црној Гори је изникао нови друштвени субјект. Појавила се нова политичка снага пред којом је стајао историјски задатак да интегрише већ повојену свијест Црногораца о свом идентитету. Али она у то вријеме није могла то да уради, јер и сама није заузела исправан став о националном питању — не сагледавши постојање црногорске нације.

Почетни ставови црногорских комуниста о националном питању били су саставни дио и израз тадашњих идејних погледа читаве КПЈ. Све до 1918. године у цјелокупној научној и политичкој мисли уопште није било пречишћено питање о националној индивидуалности југословенских народа. Поред тога, водећи кадрови КПЈ били су усвојили идејне погледе да пролетаријат треба само да води „чисту“ класну борбу, а да је национално питање ствар буржоазије, и да га она покрене како би радничку класу скренула с пута класне борбе. Уз то су сматрали да централистичка државна организација даје велике предности уједињењу и успјешној борби југословенског пролетаријата. На основу оваквих погледа, КПЈ је на своја два прва конгреса заузела став о постојању јединствене (једне) југословенске нације. Оваквим погледом и ставом, КПЈ је у основи била на позицијама грађанске унионистичке идеологије. То је био објективни израз слабости револуционарног радничког покрета у Југославији.

Црногорски су комунисти апсолутизирали класно и занемаривали национално питање и због читавог низа разлога који су потицали из услова ондашње црногорске стварности:

— раднички покрет је у Црној Гори био идејно-политички незриво, без икаквих сопствених научно-теоријских традиција;

— водећи кадрови КПЈ у Црној Гори идејно су се у већини васпитавали у револуционарном радничком покрету Србије и Француске, у земљама гдје се национално питање теоријски није разјашњавало (придавао му се мали значај);

— прије настанка КПЈ црногорски комунисти су били у покрету „Омладине“, радикално конфронтирани према политици краља Николе.¹² Они су непрекидно били опсједнути бојазношћу од црногорског партикуларизма (сепаратизма);

— сви водећи црногорски комунисти, и сво партијско чланство, били су одгојени у духу и сазнању да су Црногорци „нај-

¹² На закључном конгресу Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, 17. априла 1919, делегат из Црне Горе је читав свој говор посветио владавини краља Николе, и на крају изјавио „... да смо се заклели да док ми живимо, Никола Петровић неће никад жив у Црну Гору... Ми хоћемо слободу и права слободних људи; ми хоћемо живог човјека, а не роба и скота“ (*Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945)*, књига I, док. 5, стр. 28, Титоград, 1971. У даљем тексту: *Извори*).

чистији Срби“, а у то вријеме нигдје другдје у научној и политичкој мисли није било помена о црногорској нацији;¹³

— изникли из веома сиромашне средине, црногорски су комунисти прихватили марксизам у његовој радикалној бити. Њима је био веома близак „апстрактни интернационализам“ („Радници немају домовине“), не само због тадашњег револуционарног романтизма у Црној Гори који је очекивао скору побједу свјетске пролетерске револуције већ и због дубоко укоријењеног интернационализма (формираног вјековима) у националном црногорском бићу (солидарност са борбом словенских и других народа).

Као што се види, објективни историјски и идеолошки услови и оквири су ограничавали и моделирали ондашње идејно-политичке погледе црногорских комуниста о националном питању. Друкчије није могло ни бити.

Непризнавањем црногорског националног бића, КПЈ није могла да изрази национални интерес црногорског друштва. То је црногорске комунисте на политичком плану неизбјежно водило у секташтво, одвајајући их од бројних национално незадовољних црногорских маса. Црна је Гора (из тог доба) еклатантан примјер како је радничкој класи запријетила опасност да не оствари своје класне интересе тиме што је негирала национално питање.

Процес „отрежњења“ КПЈ по националном питању није био једноставан, а био је и буран. Сачувано је веома мало података који говоре о томе како је тај процес текао у Црној Гори. Но, на основу и оскудних података може се закључити да промјена става о националном питању није била ствар неке тренутне одлуке, већ дуготрајнији идејно-политички процес.

На основама револуционарне ситуације у земљи и свијету, југословенски револуционарни раднички покрет је брзо идејно и политички сазријевао — све брже се приближавајући исправни ставу о националном питању, уз непосредну помоћ Коминтерне. На Другој земаљској конференцији КПЈ (9—12. маја 1923. године) први се пут поставља на дневни ред национално питање. Потом је у НРП (КПЈ) вођена велика јавна дебата о националном питању (1923. год.), да би се на Трећој земаљској конференцији КПЈ (1—4. јануара 1924) прихватило и заузело становиште о постојању српске, хрватске и словеначке нације. Црногорско питање се кроз читав овај период третира као територијално (аутономија) а не као национално, а водећи

¹³ Светозар Марковић и Димитрије Туцовић, умни марксистички писци, кад су год расправљали о Србији и Црној Гори увијек су употребљавали термин „двје српске државе“.

комунисти изван Црне Горе тада још заступају гледиште да су Црногорци „по језику и по крви чишћи Срби од свих Срба“¹⁴.

Црногорски комунисти су активно учествовали у овим општејугословенским дискусијама о националном питању. Мада се у њима још није водила ријеч о ЦНП, оне су их снажно подстакле да приступе изучавању свог националног бића и конкретних процеса развоја ЦНП.

Општим друштвено-политичким условима за сазријевање и рјешавање националног питања у Југославији знатно је доприносила и чињеница да су комунисти Србије преовладали националистичко-хегемонистичке погледе властите буржоазије — водећи и сами одлучну борбу против њене класне и хегемонистичке политике — што је било посебно значајно за комунисте Црне Горе.

Комунисти су у Црној Гори одредили исправан смјер о националном питању првенствено изучавањем црногорске друштвене стварности и критичким преиспитивањем сопствене политике.

Суочавајући се са великим историјским искушењем, знатан дио црногорских маса — првенствено из Старе Црне Горе, која је била нуклеус стварања црногорске државе — отворено се супротставио неравноправном положају Црне Горе у новој држави, пружајући јануара 1919. масован оружани отпор, који се није претворио у народни устанак због малодушности и колебаљивости вођства којему је главни циљ био „васпостава Црне Горе“,¹⁵ односно очување позиција династије и главарско-управљачког слоја. Но и поред релативно лаког кршења „божићне побуне“, оружани отпор се наставио у жилавој комитској акцији 1920—1924.^{15а}

Неравноправан положај Црне Горе у новој држави и угњетачка политика и терор српске буржоазије негирали су славну прошлост Црногораца и њихову раније признавану историјску улогу. Из уочавања такве стварности, и из тог неправда, међу знатним дијелом маса ницао је отпор и бунт, а код једног дијела завладало је разочарање и пасивност.

Свој отпор политици националног угњетавања, и критику националне политике КПЈ, знатан дио црногорских маса је от-

¹⁴ Драгутин Густинчич, „Глас слободе“, Љубљана, 23. август 1923. Слично становиште заузима и Аугуст Цесарец у свом чланку „Национално питање и наши задаци“ („Загребачка борба“ од 16, 23, 30. августа и од 6. септембра 1923).

Црногорци се сматрају дијелом српског народа и у ставовима Централног вијећа НРПЈ од априла 1924. године („Радник — Делавец“, Уједињење и Црна Гора, бр. 122, 29. V 1924).

¹⁵ Из писма Јована Пламенца, предсједника црногорске емигрантске владе, краљу Александру (Јован Ђегковић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940, стр. 422).

^{15а} О друштвено-политичким збивањима у Црној Гори 1918—1924. год. објавио је више радова др Димо Вујовић.

ворено исказао и на парламентарним изборима 1923. године. Кандидати Црногорских федералиста добили су 7.912 гласова (око 25% укупног броја), а КПЈ је добила свега 1.778 гласова (шест пута мање него на парламентарним изборима 1920. године). Очигледно је, погрешна политика КПЈ о националном питању била је скупо плаћена. (На овај изборни неуспјех КПЈ утицали су и други крупни разлози: осека револуционарног покрета у Југославији и Европи; неприлагођеност организацијске структуре и начина рада КПЈ новонасталим политичким условима; јачање буржоаске власти и укорјењивање грађанских странака у народу).

Дјелатност и акција др Вукашина Марковића 1912—1924. такође је доприносила сазријевању свијести комуниста о постојању ЦНП, иако је његова концепција вођења оружане (комитске) борбе била нереална и мада је одударала од тадашњег стратегијског курса КПЈ. Он је популарисао Лењинов начин рјешавања националног питања у СССР-у, критиковао је „бјелашке позиције“ вођства КПЈ у Црној Гори и залагао се за „Слободну Федеративну Републику Југославију, слободну самоуправу Црне Горе у федерацију са Југославијом“.¹⁶

Оријентација КПЈ у Црној Гори (од првог дана) на нужност чврстог савеза радника и сељака у циљу побједе социјалистичке револуције, са своје стране је битно доприносила „отрежњењу“ црногорских комуниста о националном питању. Скоро сви први водећи комунисти у Црној Гори су непосредно поникли са села (у првом кољену) и добро су познавали прилике на селу: 25% црногорских сељака имало је само хектар а 45% до два хектара земље, од чега је 67,7% отпадало на пашњаке.¹⁷ Сељаштво је грцало у биједи и љутој немаштини. Такво стање је погоршавано терором власти против национално незадовољних сељачких маса. Комунисти су убрзо почели увиђати тежину положаја угњетених сељачких маса, и оправданост њихових националних хтјења.

Тако су општа (нова) струјања у идејним погледима КПЈ о националном питању, и посебни друштвено-политички услови и чиниоци у Црној Гори, упућивали црногорске комунисте на корјенито преиспитивање својих ранијих ставова. Да би дошли до нове националне политике требало је претходно критички оцијенити судбоносне догађаје у Црној Гори 1918. године. Црногорски комунисти су то и учинили, што се најбоље види из чланака Гојка Самарџића, истакнутог комунисте и тадашњег најпознатијег црногорског марксистичког публицисте, које је објавио у „Борби“ марта 1926. године (прије III конгреса КПЈ). Он

¹⁶ Проглас В. Марковића црногорском народу, *Извори*, Титоград 1971, док. 126, стр. 255.

¹⁷ Спасоје Меденица, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959.

је писао: „Мјесто да је Подгоричка народна скупштина, пошто је збацила с пријестола краља Николу... захтијевала слободни савез са Србијом, Хрватском, Македонијом и осталим нацијама на Балкану, она је просто предала Црну Гору под власт србијанских империјалиста и тиме ојачала снагу реакције, која је касније и лишила свих права Црну Гору“. Говорећи о улози „бивше камариле краља Николе са Ј. Пламенцем на челу“ у оружаном отпору црногорских маса почетком 1919. године, Самарцић наводи да је она „у ствари била само оруђе талијанског империјализма и његовог продирања на Балкан“. Уз то, он у истом чланку наводи да је Црна Гора „историјски засебно постала јединица у политичком, економском и културном смислу“.¹⁸ Очигледно је да су црногорски комунисти већ били извукли поуке из збивања 1918. године и да су се идејно и политички јасно разграничили од погледа и ставова грађанске класе (у чланцима Самарцића први се пут од стране црногорских комуниста за уједињење Црне Горе и Србије употребљава термин „окупација“).¹⁹

Погледи и ставови о ЦНП изнесени су у Резолуцији Обласне конференције КПЈ за Црну Гору, одржане највјероватније крајем 1925. године.²⁰ Она је чврсто стала на позицију да КПЈ у Црној Гори „треба увијек да иступа за самоопредељење Црногораца укључујући и одцепљење“. У извјештају руководства КПЈ о стању Партије по областима поднесеном III конгресу, наводи се: „Парола самоопределења Црне Горе, њене независности и слободног савеза са осталим нацијама на Балкану уопште, данас је усвојена од целокупног партијског актива у Црној Гори“.²¹ А у дискусији на III конгресу (17—22. маја 1926) секретара ПК-а за Црну Гору, Николе Ковачевића, изнесена је следећа оцјена: „Наше раније држање у националном питању потпуно је одбачено“.²²

Резолуција Обласне конференције КПЈ за Црну Гору је (увелико) идејна и програмска платформа по ЦНП. Стога је неопходно поближе анализирати њену идејно-политичку суштину.

1. — Резолуција изражава прелом и стратегијски заокрет у погледима и ставовима црногорских комуниста о националном питању. Они су напустили ранији концепт југословенског

¹⁸ Гојко Самарцић, О црногорском питању, „Борба“, бр. 3 од 6 — III — 1926.

¹⁹ У то вријеме — кад је КПЈ прихватила курс на разбијање Југославије као државне творевине — комунисти у Хрватској, Црној Гори и Македонији су за догађаје из 1918. године употребљавали термин „окупација“. Међутим, овај термин није адекватан и научно заснован, већ се у првом реду ради о пропагандном оружју у вријеме жестоких класно-политичких борби.

²⁰ Извори, док. 211, стр. 442.

²¹ Извори, док. 220, стр. 484.

²² Извори, док. 221, стр. 485.

унитаризма, постали су (у великој мјери) свјесни националне самобитности свога народа, и изразили су одлучност да се боре за његова национална права. Негирајући суштину националне идеологије и политике грађанских снага, црногорски су се комунисти идејно и политички јасно разграничили од свих грађанских партија у Црној Гори.

2. — За основу рјешења ЦНП прихваћен је лењински принцип права народа на самоопредјелење до отцјепљења. Под тим се у првом реду подразумијевало право на црногорску самосталну државност.

3. — Право (коначно) рјешење националног питања видјело се у рушењу буржоаског поретка у Југославији (национално питање је схватано као у суштини класно питање). Трећи конгрес КПЈ је заузео становиште о разбијању југословенске државне заједнице и о стварању федерације радничко-сељачких република на Балкану. На основу те одлуке, црногорски су комунисти наредних година водили борбу за рјешење ЦНП под паролом: „Независна совјетска република Црна Гора у саставу Балканске федерације“.

Курс на разбијање Југославије — инспирисан погледима и ставовима Коминтерне — на једној страни је изражавао одлучност КПЈ да се разбија и уништи систем националног угњетавања у Југославији — не увиђајући објективну могућност извођења револуције у Југославији — а на другој страни био је жеља да се са Балкана уклоне државне творевине које су биле тврђава антисовјетске политике главних свјетских империјалистичких снага. (Овај политички курс није повољно приман у црногорским масама).

4. — У одређивању стратегијског курса за рјешење ЦНП, црногорски комунисти су заузели становиште о нужности окупљања прогресивних снага црногорског друштва на основама његових стварних интереса. Полазећи са тих позиција, намјеравали су да остваре чвршћу сарадњу са Црногорском федералистичком странком (ЦФС) и Земљорадничком странком.

5. — Тадашњи национални програм и платформа КПЈ у Црној Гори су били неразрађени, недовољно прецизирани и недовршени. Нијесу били јасно одређени конкретни смјерови политичке борбе за рјешење ЦНП, а у погледу организационих облика борбе изражена је колебљивост између жеље и намјере да се у редовима двије опозиционе грађанске странке (федералистичке и земљорадничке) формира лијево крило или да се формира нова „национално-револуционарна партија“ у Црној Гори.

Основни разлози ових слабости политике револуционарног радничког покрета највишим дијелом су произлазили из теоријске неразрађености ЦНП.

Вођство КПЈ у Црној Гори је још у процесу „отрежњења“ уочило значај идејно-политичке потребе да се ЦНП теоријски обради, и покушало је да то уреди али у томе није успјело.²³ Послије тога, у радовима Гојка Самарџића дате су неке основне теоријске премисе ЦНП, али у најоупштенијем виду и без довољно теоријске јасноће. Очигледно, тадашња теоријска мисао црногорских комуниста била је немоћна да проникне у суштину процеса настанка црногорске нације, и да осмисли и уобличи оно ново што је настајало у пракси њеног развика. Напросто, КПЈ није тада успјела да разради теоријски концепт о формирању црногорске нације.

На основу свега што је напријед изложено, поставља се питање: Да ли је КПЈ заkasнила у заузимању исправног става по ЦНП?

У одговору на то питање треба имати у виду да су црногорски комунисти морали да савладају огромна идејна пространства од свог почетног става негирања националног питања до схватања да њихова нација постоји и до увјерења да класна и национална борба морају чинити јединствену органску цјелину у извођењу пролетерске револуције. Стога сматрамо да су црногорски комунисти успјели да доста брзо и успјешно савладају почетна идејна и политичка лутања, заузимајући 1925. године у основи исправан став по ЦНП. То је био њихов велики успјех и знак сазријевања револуционарног радничког покрета у Црној Гори. При свему овоме карактеристично је да у Црној Гори, за разлику од других крајева земље, није било у Партији фракција по националном питању. (Разлоге би требало изучити.)

Заузимајући исправан став по ЦНП, црногорски комунисти су изразили увјерење да су дио црногорске нације, и преузели су улогу и историјску одговорност да на новим историјским и друштвено-политичким основама премосте провалију која је у црногорском друштву настала 1918. године, и да хомогенизирају раније подвојену црногорску националну свијест.

Од средине двадесетих година у Црној Гори се почињу развијати два смјера и двије концепције у националноослободилачком покрету: један око КПЈ, а други у редовима ЦФС. Унионистичке снаге нијесу имале националног програма, јер су сматрале да је 1918. године „српско национално питање ријешено за сва времена“. Природно је и логично да је сам историјски развој поставио на дневни ред питање ко ће бити на челу црногорског националног покрета.

²³ Алекса Павићевић, умни сељак из Бјелопавлића — секретар ПК КПЈ за Црну Гору и Боку 1924—1925. године — покушао је да разради теоријски концепт о ЦНП, али његови најближи сарадници нијесу били задовољни квалитетом његовог текста, па тај материјал и није коришћен. (Податак аутору саопштио Бошко Радановић, тада један од водећих комуниста Црне Горе и Боке.)

Основно идејно исходиште КПЈ у питању вођства националног покрета произлазило је тада из њеног погледа да је буржоазија у условима империјализма неспособна да доведе буржоаску револуцију до краја, и да ће пролетеријат бити она снага која ће преузети довршење коначне фазе буржоаске револуције, као увода у пролетерску. Са тог становишта је било неопходно да радничка класа преузме и руководство над националноослободилачким покретом угњетених народа. То је тим прије било нужно, јер је национално питање „у суштини сељачко“, а савез радника и сељака је нужан услов за побједу пролетерске револуције. У суштини, борба за преузимање руководеће улоге у националноослободилачком покрету из руку буржоазије била је политичка борба за освајање национално незадовољних маса.

Са таквих идејних позиција отпочели су и црногорски комунисти борбу за преузимање вођства у националном покрету.

Користећи национално-револуционарно расположење знатног дијела црногорских маса, дио црногорске буржоазије — првенствено из управљачке структуре бивше Црне Горе (министри, официри, виши чиновници) као и понеки трговац — основао је Црногорску федералистичку странку, са основним циљем да што боље осигура класне позиције дијела црногорске грађанске класе. Својим програмом²⁴ — полазећи од историјских права и заслуга Црне Горе и од њене државно-правне традиције — ова странка се изјаснила против централистичке а за федеративну државну заједницу, у којој би Црна Гора била посебна јединица. (Странка је играла значајну улогу у политичком животу Црне Горе између два рата, и допринијела је подизању свијести дијела црногорских маса у борби против велико-српске хегемоније. Она је признавала и истицала историјски формирану црногорску посебност, али је није дефинисала као националну индивидуалност.)

КПЈ је у већ поменутој Резолуцији Обласне конференције и у чланцима Гојка Самарџића извршила темељиту критику програма и компромисне политике ЦФС. Она је тада с правом указивала да је на чело национално-револуционарних тежњи маса засјело ситнобуржоаско политички конзервативно и споразумашко вођство. Истовремено је истицала сву несавременост програма странке, који се заснивао на основној поставци да је сељаштво главна снага друштвеног развоја и да је „наша земља сељачка и то ваља да остане“, а радничка класа је сматрана другоразредном (помоћном) политичком снагом. Упоредо са тим, КПЈ је указивала на сву штетност неповезивања грађанског федералистичког покрета са борбом антиимперијалистичких свјетских снага (посебно са СССР-ом), као и на опасност од шуровања вођства ЦФС са италијанским империјализмом. Но и

²⁴ Програм и статут ЦФС, Цетиње 1925.

поред свих ових објективних слабости грађанског федералистичког покрета, и његовог вођства — КПЈ у Црној Гори није било ни лако ни једноставно да преузме идејно и политичко вођство над црногорским националним покретом.

Национално незадовољне црногорске масе су претходних година изгубиле повјерење у КПЈ због њеног погрешног става о националном питању. Поред тога, у друштвено-политичкој стварности Црне Горе, и у свијести маса, били су живо присутни догађаји (закрвљеност) из 1918. године, а већина грађанских странака ухватила је коријена у народу, и постале су веома бројне.²⁵ Видјевши да су се снаге КПЈ нагло осуле, опозиционе грађанске снаге су намјерно одбијале сарадњу с комунистима, желећи да их још више ослабе. Све је то веома отежавало позиције и ситуацију КПЈ у њеној намјери да изгради национално-револуционарни покрет у Црној Гори. Да би то постигла, она је кроз конкретну политичку борбу морала да убиједи прогресивни дио унионистичких маса у Црној Гори — разбијајући њихове унионистичке илузије — да нема демократске Југославије без рјешења ЦНП, а присташе ЦФС да увјери да нема и да не може бити националне слободе без демократије и без чврстог југословенског заједништва. То је била веома сложена идејна и политичка борба на два фронта: против великосрпског унитаризма и против реформизма и сепаратизма вођства ЦФС — у вријеме велике осеке револуционарног радничког покрета и у Југославији и у Црној Гори.

И стање КПЈ у Црној Гори је са своје стране отежавало да се у пракси оствари њен стратегијски курс о националном питању. Она је тада (као и у осталим дјеловима земље) била веома малобројна,²⁶ а усљед велике осеке револуционарног радничког покрета, дубоке илегалности и прогањања КПЈ, нијесу постојали објективни услови за брже проширење њене политичке основице. Међу партијским чланством било је и неразумијевања новог курса о сарадњи са ЦФС.²⁷ Уз то, Црну Гору је напустио велики број најборбенијих и најспособнијих људи из вођства

²⁵ Унионистичке странке (Радикална, Демократска и Земљорадничка) су између два свјетска рата добијале на изборима апсолутну већину (разумије се, уз све предности и погодности које су произлазиле из чињенице да су имале државну власт у рукама и да су је обилато користиле у репресивне сврхе). ЦФС је добијала између два рата 10—25% укупног броја бирача.

²⁶ Јануара 1926. године партијска организација Црне Горе имала је свега 103 члана (*Извори*, док. 221, стр. 485).

²⁷ У извјештају ПК КПЈ за Црну Гору ЦК-у наводи се да „код другова у Црмници није се успјело да направе споразум са федералистима. Тамо је још толика заоштреност између једних и других због оних борби при спровођењу ‚народног јединства‘, да смо морали рачунати да би 4/5 наших присташа у Црмници (родном мјесту пок. друга Томашевића) напустили наше редове ако би иступили заједно са федералистима“. (*Извори*, док. 230, стр. 508).

Партије²⁸ (а Јован Томашевић је већ био умро). Све је то слабило реалну политичку снагу КПЈ у Црној Гори, што је нарочито дошло до изражаја 1929—1932. године.

Пут од концепцијских ставова и програмских циљева до њиховог остварења није био нимало лак. Мада су ставови КПЈ по ЦНП били у основи исправни, а акционе пароле радикалне, почетни резултати њене борбе на том пољу су били мали. Црногорске масе су биле још подалеко од позиција КПЈ о националном питању. Пораст политичке снаге КПЈ био је основни предуслов да она постане значајни чинилац у рјешавању ЦНП.

III

Економски и политички положај црногорског народа још више се погоршао за вријеме војно-монархистичке диктатуре (1929—1932).

У првих петнаестак година постојања Југославије готово се није ништа урадило на привредном развоју Црне Горе. О њеној привредној неразвијености говоре сљедећи подаци: свега 6% становништва је живјело од индустрије и занатства; укупан годишњи приход пољопривреде је износио 375 милиона динара, а њено укупно задужење 496 милиона (главна ставка била је задужење сељака); по глави становника у Црној Гори се произвело 3,3 пута мање кромпира и 5 пута мање жита него у Југославији; није био изграђен ни километар жељезничке пруге, а већих јавних радова није било. Црна Гора је била најзабаченији и најзапуштенији крај у Југославији.²⁹ 56,1% становништва изнад десет година било је неписмено.

Биједа становништва се из дана у дан увећавала последицама тадашње свјетске економске кризе. Цијена аграрних производа нагло је почела да опада, а услови живота градског становништва — првенствено радништва — због настале скупине били су веома тешки. Дугови су несносно притискали црногорско сељаштво.

Економска се биједа увећавала и теже подносила и због политичког бесправља. Диктаторски режим је укинуо парламентаризам и свом снагом се оборио на КПЈ у Црној Гори, и на најборбеније појединце из опозиционих грађанских странака. Његова политика „интегралног југословенства“ појачавала је терор против испољавања црногорске националне индивидуалности.

²⁸ Марко Машановић, Јован Малишић, Петко Милетић, Брадан Брацановић, др Вукашин Марковић, Гојко Самарџић, Никола Ковачевић, Лабуд Кусовац.

²⁹ Спасоје Меденица, наведено дјело; Перо Шоћ, *Црна Гора*, Београд 1926.

Рачуни црногорског народа били су тада чисти и јасни: нова држава није отклонила његову голему економску и социјалну биједу, а систем националног угњетавања је над њим учвршћен.

Због народног незадовољства широм Југославије, режим диктатуре је уздрман и ослабљен. У тим условима наступају и оздрављење и полет револуционарног радничког покрета у цијелој земљи.

У том периоду настаје процес обнављања и бржег снажења КПЈ у Црној Гори, која све више и успјешније води борбу за рјешавање виталних питања црногорског друштва. У Црној Гори ступа у то вријеме на друштвену позорницу нова генерација комуниста, младих радника, сељака и интелектуалаца, који се рађају из несносног стања и отпора црногорског народа бруталној експлоатацији буржоазије и њеној политици националног угњетавања. Они нијесу упознали сву горчину и тегобу пораза КПЈ које су у себи носиле раније генерације, били су борбенији, динамичнији и ширег политичког замаха. Ова генерација се није задовољавала дотадашњим строго илегалним и секташким облицима рада КПЈ, већ је захтијевала да се на ширим попрштима води одлучна политичка борба против ненародних режима и за придобијање маса. Она је и на дјелу потврдила такву своју оријентацију, најактивније учествујући у снажним демонстрацијама радника, сељака и студената против ненародних режима у Никшићу, Цетињу и Подгорици (1932 — 1934) — као и на великим студентским демонстрацијама на Београдском универзитету (1931/1932).

Значајна појава у тадашњем животу црногорског друштва било је спонтано рађање покрета Младе књижевне Црне Горе (покрет социјалне литературе), који је израстао из црногорског социјалног бића и незадовољства црногорског народа. Овај покрет је — чврсто руковођен КПЈ ускоро послије његовог настанка — знатно допринио јачању класно-револуционарне свијести маса, нарочито међу омладином. Мада је по свом карактеру био интернационалан, он је по мотивима, језику и духу био израз специфичног бића своје нације. Стога је и допринио употпуњавању црногорског националног идентитета.

У таквим друштвено-економским условима и политичким и културним приликама, КПЈ је у Црној Гори почела брзо да се снажи. То се најбоље види из чињенице да је, послије Србије, била 1934. год. најбројнија организација КПЈ у земљи. Од укупно 2081 члана у земљи средином 1934. године партијска организација у Црној Гори је бројала 420 чланова КПЈ.³⁰ У тој години је имала 90 ћелија, 5 окружних и 13 мјесних комитета (а у новембру 1935. године 610 чланова и 143 ћелије). Партијска организација се плански ширила и у градовима и по селима.

³⁰ Благоје Паровић, Извјештај о организационом стању КПЈ, *Избрани списи*, Глас, стр. 234.

Тиме је преовладана, и отклоњена, акциона немоћ КПЈ у Црној Гори из периода 1929—1932. године. Значајно средство политичког утицаја КПЈ у граду и селу био је и студентски покрет, односно средња студентска удружења која су 1931/32. године формирана по Црној Гори.

Нове генерације црногорских комуниста су исправно училе да револуционарни раднички покрет у Црној Гори не може изићи из политичке изолације — у коју је запао 1929—1932. и због ултралијеве и секташке политике ондашњег Покрајинског комитета — уколико се не афирмише и на националном плану. Сне нијесу биле као претходне генерације емотивно везане за учешће комуниста на страни „ујединитеља“ 1918. године, што им је омогућавало да у борбу за рјешавање ЦНП крену без икаквих оптерећења. Стога су ЦНП ставили у средиште своје борбе и прионули су да оживе раније отпочету активност КПЈ у националноослободилачком покрету, која је у доба диктатуре много спласнула. Такве њихове намјере су биле подстакнуте и ставовима писма ЦК КПЈ из априла 1931. године, у којима се наглашавало: „Национални проблем у Црној Гори јесте и биће једна од најјачих полуга у револуционарној борби и требаће му посветити особиту пажњу“.³¹

Ставови о националном питању црногорске партијске организације — којој је од 1934. године стајао на челу Никола Лекић — јасно су изражени на Четвртој земаљској конференцији КПЈ (25. XII 1934). Њен делегат на овој конференцији („Рибаревић“ — Ристо Лекић) — према записнику конференције — у дискусији по реферату „подвлачи огромну важност националног питања. Црногорци се осјећају угњетени. Мислим да би се могло поставити питање у погледу реорганизације Партије (за Црну Гору — М. С.) исто тако као и у Хрватској и Словенији“.³² Овако крупан и радикалан предлог изникло је из потреба револуционарне борбе у Црној Гори, а на другој страни био је израз сазреле свијести о значају националноослободилачке борбе за остварење историјских интереса радничке класе.

Из разговора Благоја Паровића — представника Политбироа ЦК КПЈ на Конференцији — са делегатом из Црне Горе („Рибаревићем“) види се: да у Црној Гори „још има остатака старог гледања на национално питање и неки партијски људи оправдавају гушење „зеленашког“ устанка 1919. год.“, да делегат из Црне Горе „сматра из основа погрешним оријентацију

³¹ АРПЈ, ф. КИ, 1931, бр. 18 — МФ 107/428 (297—300). — Ово писмо ЦК КПЈ је осврт на двогодишњи рад партијске организације у Црној Гори. Према познавању прилика и људи у Црној Гори, и по изнијансираним политичким оцјенама, очигледно је да га је писао Црногорац.

³² АРПЈ, ф. КИ, 1934/276-1.

(КПЈ — М. С.) на главаре племена, са незнатним (2—3 у целој покрајини) изузецима. Јер су ти главари режимски људи“.³³

Према записнику Конференције, представник Политбироа уопште није одговорио на питање потребе и цјелисходности стварања црногорске КП. Очигледно, ЦК КПЈ још није био разрадио цјеловит концепт о националном питању свих југословенских народа, а на другој страни — радило се и о његовом двоумљењу да ли постоје црногорска и македонска нација.³⁴

Рад и закључци Четврте земаљске конференције помогли су црногорским комунистима, јер су били крупан и значајан корак напријед у погледима и политици КПЈ о националном питању (без обзира на то што није усвојено и да се формира КП Црне Горе). Новом ПК-у у Црној Гори је у његовој националној политици био од користи и став представника Политбироа на Конференцији, који је у завршној ријечи о националном питању критиковао оне који се у Црној Гори у расправљању „Уједињења“ позивају на Јована Томашевића, јер је „он у националном питању гријешео као и читава Партија у том периоду.“

Петомајски парламентарни избори 1935. године били су у читавој земљи, као и у Црној Гори, знак политичке побједе снага Удружене опозиције над насилничким режимима диктатуре. Ова побједа, и ново политичко стање, дали су подстрека црногорским комунистима — упоредо и заједно са новим импулсима који су долазили од ЦК КПЈ — да убрзају дефинисање својих ставова о ЦНП у новонасталој ситуацији. Пленум Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку одлучио је (1935. год.) „да се приступи организовању национално-револуционарног покрета“, као и да се „изради платформа за организовање и рад по овом питању“.³⁵ На основу ове одлуке и директиве, Биро Покрајинског комитета сачинио је материјал „О националном ослободилачком покрету у Црној Гори“.³⁶

Овај материјал представља идејну и политичку платформу црногорских комуниста по ЦНП. То је први писани материјал (документ) у којем се посебно расправља о ЦНП, односно о задацима комуниста у његовом рјешавању.

С обзиром на околност да овај документ, заједно са иступањем црногорског делегата на Четвртој земаљској конференцији, представља и означава прекретницу у борби КПЈ за рје-

³³ Благоје Паровић, Извештај ЦК-у КПЈ од 15. јануара 1935, из разговара са делегатима, наведено дјело, стр. 222 и 223.

³⁴ О овоме је говорио Моша Пијаде у својој дискусији на Петој земаљској конференцији КПЈ (АРПЈ, ЦК КПЈ 1940/14-1, Записник Пете земаљске конференције).

³⁵ АИИТ, 5215 I 1—10 (35).

³⁶ АИИТ, 8932/IV₂-2 (35). Мада на овом материјалу нема потписа нити датума, види се из његовог садржаја да га је писало руководство ПК, и да је написан послје Сплитског пленума ЦК КПЈ (одржаног јуна 1935). Материјал је сачинио Никола Лекић, секретар ПК (податак сам добио од Бошка Радановића, тада члана Бироа ПК).

шаване ЦНП — неопходно је извршити анализу идејне и политичке суштине његових ставова.

1. — Погледи и ставови црногорских комуниста о националном питању из средине тридесетих година нијесу били напуштање претходног стратегијског курса, већ његово оживљавање, допуна и конкретизација у вези с новим погледима и схватањима КПЈ о националном питању, и саобразно новим друштвено-политичким приликама у Црној Гори. Са још чвршћим убјеђењем и јасноћом изражени су у платформи поглед и став о значају ЦНП за побједу радничке класе и радних маса Црне Горе.

2. — У платформи се, као и раније, чврсто стоји на принципу права народа на самоопредјељење до отцјепљења, али „право на самоопредјељење не значи још нужно отцјепљење“. Јер ако се „ослобођени црногорски народ ријеша, са осталим племенима и републикама Југославије и са цијелим Балканом, да заједно живи — то му нико не може оспорити“.

Као што се види, отпочела је да се напушта — послје Сплитског пленума ЦК КПЈ 1935. г. — концепција о разбијању Југославије, а заснивају се погледи и ставови о могућности рјешавања националног питања у постојећој држави.

При заузимању овог новог става — види се из платформе — има и неодлучности и нејасноће (као и у осталим крајевима Југославије), јер су, логично, дугогодишња схватања о разбијању Југославије и о „самосталној Црној Гори у Балканској федерацији“ још била присутна у свијести партијских кадрова. Али, нови су се погледи незадрживо пробијали. Главни акценат није више стављен на отцјепљење.

3. — Црногорски комунисти су и у овом периоду остали на ранијим идејним позицијама о односима радничке класе и сељаштва у национално-револуционарном покрету.³⁷ У платформи се каже „да је у Црној Гори национално питање једно сељачко питање“, да сељаци „морају играти најважнију улогу у овом покрету“, и да је задатак комуниста да „активно суделују у том покрету и да од њих (сељака — М. С.) направе савезнике у борби радничке класе за социјално и национално ослобођење“.

Очигледно, сама пракса развитка ЦНП није била још отишла толико далеко да би обиљем нових појава и процеса омогућила теоријској мисли да пође у овом питању корак напријед.

4. — За разлику од претходног периода, у ово вријеме се заузимају јаснији политички ставови о организовању националног покрета. Заступано је становиште да то мора бити самосталан покрет који би имао „један програм, самосталан радни

³⁷ У терминологији КПЈ између два рата национални покрет редовно се назива „национално-револуционарни“. Међутим, он тада још није стварно био револуционаран ни по програму ни по вођству, мада је међу масама тог покрета владало револуционарно расположење. Тек избијањем КПЈ на чело националних покрета, они ће и постати револуционарни.

план и посебно вођство“, а треба и да располаже и „самосталним финансиским средствима“. При томе се наглашава да национални покрет не треба „да буде нека странка него једна широка организација“.

5. — Ставови према ЦФС су прецизнији и изнијансира нији него раније. Признаје се и истиче њена улога у црногорском друштву, и указује се да је од стране комуниста „улога и значај федералиста често подцијењен“.

У конципирању и формирању национално-револуционарног покрета у Црној Гори истицано је да се „не треба ослањати на традиције ‚зеленаша‘, јер су ови били монархисти“.

6. — Ставови о карактеру и смјери политичке акције КПЈ у националном покрету су јасно изложени. Наглашено је да треба „све акције отворено водити и одбацити завјереничке тенденције“³⁸ и да „све постојеће масовне и југо-фашистичке организације (мисли се на „Соко“ и сличне организације — М. С.) морају бити искоришћене за рад и циљеве националног револуционарног покрета. Главно је да широке масе судјелују у акцијама и борбама овога покрета“.

Учврстило се, дакле, гледиште да радничка класа може изградити национално-револуционарни покрет у Црној Гори једино под условом да око себе окупи све прогресивне снаге (из редова „зеленаша“ и „бјелаша“).³⁹

У цјелини гледано, ова платформа је крупан корак у идејно-политичкој оријентацији КПЈ за рјешење ЦНП. Мада обилује и остацима схватања из ранијег периода — и мада детаљније не разрађује програмску страну ЦНП — она је својим погледима и ставовима битно допринијела активној улози и успјеху КПЈ у изградњи национално-револуционарног покрета у Црној Гори. Посебно је значајно што су коначно отклоњене тенденције потцјењивања националног покрета.

Своје већ јасно дефинисане ставове о ЦНП вођство КПЈ у Црној Гори је изнијело пред јавност и у дебати о „црногорском питању“, коју су покренули прваци грађанских странака средином 1935. године преко листова „Слободна мисао“ и „Зета“.

Поразом војно-монархистичке диктатуре, политичке борбе у Црној Гори брзо су оживјеле. Због општејугословенских дискусија о преуређењу државе, на једној страни, и због неповољног економског, политичког и културног положаја Црне Горе и незадовољства народа, на другој — „црногорско питање“ је бивало све актуелније.

³⁸ У периоду 1929—1931. КПЈ је у Црној Гори заједно са појединим млађим присташама ЦФС почела да снује планове о комитским акцијама. Ово је критиковано у већ поменутом писму ЦК КПЈ од априла 1931.

³⁹ О ширини црногорског националног покрета се говори и у извјештају ПК КПЈ од 2 — XI — 1935. гдје се наводи „да се под барјак националног ослобођења не уврштавају само зеленаши него и бјелаша“. (Др Димо Вујовић, *Један извјештај ПК КПЈ из 1935. године* — ИЗ, књ. XV, св. 1, 1959).

Прво су се огласили представници демократско-земљорадничке опозиције у Црној Гори у „Слободној мисли“, а потом и у „Зети“. Слажући се да у Црној Гори влада свакојака биједа, они су изнијели свој став да се црногорско питање не може сматрати националним (јер је као такво ријешено још 1918. године), и да Црној Гори није потребна федерација већ шира самоуправа, јер она нема услова за самосталан економски живот.⁴⁰ На ове ставове одговорило је вођство ЦФС у свом полуваничном органу, истичући да су они за федеративно уставно уређење буржоаске Југославије, да Црна Гора има услове за самосталан економски развој, и да црногорско питање постоји и економски и национално.⁴¹

На крају ове вишемјесечне дискусије и живе расправе иступио је и представник КПЈ (под псеудонимом). Он је изнио становиште да се црногорском народу мора признати право на самоопредјељење, да сам одлучује о својој судбини. Једини пут и излаз за Црну Гору је да се оспособи за самосталан економски и политички живот. Што се тиче облика државног уређења, КПЈ сматра да се мора стати на становиште потпуног федерализма, тј. да се одбаци тријализам, јер у Југославији постоји пет народа (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Македонци). Такође је истакнуто да је демократизација земље једини пут за рјешење ЦНП, да се у тадашњем тренутку мора свим средствима водити борба против фашизма, и да прогресивне снаге у Југославији могу водити успјешну борбу једино признавањем СССР-а, и ослоном на њега. Поред тога, тражи се и убрзано побољшање животних услова радника и сељака.⁴²

Као што се види, КПЈ је изложила и своје програмске циљеве и путеве рјешења ЦНП. Они су се знатно разликовали од гледишта грађанских странака (много су се више разликовали од гледишта унионистичких странака).

Ова јавна дискусија била је програмског карактера, вођена је на принципипјелним основама и била је толерантна.⁴³ Стога је била корисна, а у јавности је изазвала велико интересовање. За КПЈ је била посебно значајна зато што јој се пружила прилика да први пут послѣ 1927. године (када је укинута њен легални орган „Радни народ“) може у јавном гласилу да обнародује своје идејно-политичке програмске ставове.

Дебата је изразила тежњу и спремност црногорских маса и опозиционих политичара да ствари Црне Горе узму у своје

⁴⁰ Иван Вујошевић, Црна Гора и ново политичко прегруписање, „Зета“, бр. 31, од 8. августа 1935. год.

⁴¹ УЗ, Црна Гора и ново политичко прегруписавање, „Зета“ бр. 32 од 25 VIII 1935. год.

⁴² С., Црна Гора и ново политичко прегруписавање, „Зета“ бр. 33 и 34. од 1. и 8. септембра 1935. године.

⁴³ Тако је оцијенио дух и карактер дебате и познати црногорски публициста Никола Ђоновић, а у свом дјелу „Захтеви Црне Горе“ (Београд 1936).

руке. Све три опозиционе политичке групације су биле сагласне да је Црна Гора у новој држави привредно назадовала и да у њој влада несносно економско и политичко стање, али међу њима су постојале крупне разлике у питању изласка из таквог положаја — а посебно у рјешавању ЦНП.

IV

Снажењем фашизма, и његовом агресијом по свијету — борба против фашизма поставила се као главни задатак међународног пролетаријата и свих прогресивних снага. Комунистичка интернационала је на свом VII конгресу (25. јула — 20. августа 1935) истакла нужност јединственог свјетског антифашистичког фронта, и инаугурисала је курс политике Народног фронта.

Овај нови курс био је нарочито актуелан за Југославију, јер је агресивно наступање фашистичке Њемачке и Италије угрожавало опстанак југословенских народа. На другој страни, пораз диктаторских режима у Југославији на парламентарним изборима 1935. године отварао је путеве демократизације земље, и нудио изгледе о могућности рјешавања националног питања. Тиме се револуционарна борба југословенских народа у тој етапи јављала као нужно јединство борбе против фашистичке опасности споља, и борбе против реакционарних буржоаских режима изнутра. Полазећи од тога, ЦК КПЈ је одредио циљеве и курс политике Народног фронта, са снажним нагласком на окупљању свих демократских и родољубивих снага у борби за одбрану и демократизацију земље. То је захтијевало да се напусте ранији секташки облици повезивања са радним масама само „одоздо“, и да се енергично крене на повезивање са масама и „одоздо“ и „одозго“.

У Црној Гори су постојали објективно повољни услови за остваривање политике Народног фронта (Црногорски фронт народне слободе). Радне масе су биле незадовољне својим економским стањем. Знатан дио црногорског народа је био незадовољан и својим националним положајем у Југославији. Слободарске традиције Црногораца су биле моћна подлога за њихово опредјељење да бране земљу од фашистичких завојевача. Дотадашњи резултати борбе КПЈ на стварању демократско-револуционарног савеза радних маса у Црној Гори такође су давали великог изгледа политици Народног фронта. Међутим, на путу остварења те политике испријечила се свом снагом тврдокорна међусобна политичка непомирљивост вођстава опозиционих грађанских странака, која је почивала на подвојености црногорског народа из 1918. године. Ривалство старијих генерација Црногораца поново је букнуло, јер се у оквиру програма Народног фронта постављало рјешење националног питања, а о њему су

међу њима још увијек владала радикално различита гледишта, уз распламсавање старих страсти.

Већ на првом састанку представника ПК КПЈ са члановима вођстава опозиционих, грађанских странака (федералиста, земљорадника и демократа) — који је сазван на иницијативу комуниста у циљу потписивања споразума о сарадњи у оквиру Народног фронта — показало се колико су крупне и непомирљиве посљедице раније политичке поцијепаности. Није се могла постићи сагласност у питању федеративног уређења државе, односно о ЦНП — за чије су се рјешавање заједнички залагали комунисти и федералисти. Састанак се завршио неуспјешно.⁴⁴

Неслагања међу водећим грађанским опозиционим политичарима била су толико велика да КПЈ у времену 1935—1941. није пошло за руком да их све обједини у било којој већој политичкој акцији. Но, то није могло да умањи приврженост КПЈ политици Народног фронта. Она је, изражавајући реализам и еластичност, и са једном и са другом страном остваривала посебну сарадњу на конкретним питањима економске и политичке борбе. (Национално питање је било у жижи сарадње КПЈ и ЦФС, док је са унионистичким опозиционим снагама најчешће сарађивала у области политичких слобода и побољшања економских услова становништва). При том је и јавно указивала на сву штетност поцијепаности прогресивних снага у Црној Гори и на бесперспективност међусобног оптуживања и оживљавања старих свађа и распри, посебно истичући негативност става унионистичких странака да се обарају на сваку иницијативу и акцију ЦФС, називајући је сепаратистичком.⁴⁵

Тјешњом сарадњом са обадвије грађанске опозиционе групе, кроз конкретне политичке акције, КПЈ је успијевала да привуче на своје идејно-политичке позиције све већи број њихових најборбенијих присталица (нарочито у „бази“).

Кретање друштвених процеса у Црној Гори ка синтези класне и националне борбе и све бржи пораст реалне политичке снаге и утицаја КПЈ, наметали су потребу и постављали захтјев да се ЦНП теоријски разјасни и обради. Тога су се задатка латили најистакнутији црногорски комунисти — робијаши у Сремској Митровици.⁴⁶ Они су већ били упознати са новијим тоновима у погледима ЦК КПЈ на национално питање, у којима се више него раније указивало на његове комплексне

⁴⁴ Томица Никчевић, Прилог изучавању политичких борби у Црној Гори 1929—1937, Историја XX века, Зборник радова, Београд 1962, стр. 115; Др Радоје Пајовић, О неким аспектима црногорског националног питања, ИЗ, бр. 1 од 1977. године.

⁴⁵ У одбрану истине и објективности, „Зета“, бр. 33, од 16. августа 1936. године.

⁴⁶ Петко Милетић, Иван Милутиновић, Милован Ђилас и Јован Мариновић (ДА ФНРЈ — МС — Ф 4/1; и из изјаве коју је аутору дао Јован Мариновић).

друштвене аспекте.⁴⁷ Упорно су, и са жаром, приступили том послу, успијевајући да у дискусијама рашчлане многа питања из развоја црногорског друштва. Но, нијесу располагали чињеничном грађом о развоју Црне Горе у 19. и 20. вијеку, и то им је била веома крупна препрека за теоријско разјашњење настанка црногорске нације. Поред тога, они нијесу могли до краја да разјасне историјске путеве и начин формирања црногорског народа из српског етничког заједништва.⁴⁸

Комунисти на робији, мада су се мисаоно кретали напријед, нијесу успјели да допру до крајњих закључака о црногорској нацији. Тако је пропао и овај покушај црногорских комуниста да се сачини теоријско-политичка расправа о ЦНП. Но, дискусије које су о томе вођене на робији ускоро ће имати позитивног одјека у револуционарном покрету Црне Горе (преко појединаца који су излазили са робије и преузимали важне партијске функције).

И политичке потребе ЦФС су подстицале појединце из њених редова да теоријски разјасне права Црне Горе на своју самосталност. У вези са тим, покушали су да објасне — друкчије од гледишта тадашње науке — етничко поријекло Црногораца. У томе су предњачили Штедимлија и Секуле Дрљевић. Први је, ослањајући се на дјело попа Дукљанина, развио тезу да су Црногорци „црвени Хрвати“, док је други тврдио: „црногорски народ по крви припада групи оних народа који су познати под именом динарских народа. Ови народи су потомци Илира“.⁴⁹ (Највећи, пак, број публициста и политичара ЦФС стајао је на гледишту да су Црногорци „најчистији Срби“).

КПЈ се енергично супротстављала оваквим гледиштима, сматрајући их ненаучним, антисрпским и проушастшким. Водећи борбу против њих она је у властитим редовима учвршћивала јединство у питању етничког (српског) поријекла Црногораца, а на другој страни је спречавала ширење сепаратистичких и шовинистичких идеја.

Снажењу црногорског националног покрета посебио је допринијела Шеста покрајинска конференција КПЈ (јун 1937), на којој су разматрани сви основни сектори партијског рада а реферат о националном питању је поднио секретар ПК Јован Мариновић.⁵⁰ Одређујући задатке за рад у синдикатима, на селу, у Народном фронту, међу омладином и о националном питању — Конференција је усмјерила снаге револуционарног радничког покрета у Црној Гори да што прије избију на чело

⁴⁷ Јанко Плетиерски, Прилог разматрању односа револуције и нације, Преглед, година LXVII, бр. 9, Сарајево, септембар 1977, стр. 1039.

⁴⁸ Податке аутору дао Јован Мариновић.

⁴⁹ С. М. Штедимлија, наведено дјело; Секуле Дрљевић, *Балкански сукоби 1905—1941*, Загреб 1944, стр. 163.

⁵⁰ Податак аутору саопштио Јован Мариновић.

нације. Да би се то постигло, било је неопходно да се пред народ иступи са јасним и разрађеним програмским захтјевима. То је убрзо и учињено: крајем 1937. године Иницијативни одбор Радничко-сељачке партије издао је „Платформу за сарадњу свих Црногораца за демократију и равноправност Црне Горе у Југославији“.⁵¹

Ова Платформа је била прави програмско-политички документ. По цјеловитости захвата, по разрађености социјалних и националних проблема и по прецизности ставова то је јединствен документ КПЈ у Црној Гори у читавом међуратном периоду. Идејно-политичка срж Платформе је сљедећа:

1. — У документу је јасно изражено схватање о превазилажењу погледа да је национално питање у суштини сељачко, већ да је оно израз и скуп свих економских, политичких и културних проблема црногорског друштва. Стога је ЦНП уткано у остала суштинска питања црногорског друштва, као њихов интегрални и неодвојиви дио.

2. — Платформа је била корак даље у питању политичког рјешења ЦНП. У њој се постављају захтјеви „за доношење новог Устава... који ће загарантовати равноправност свим народима и национално-историјским индивидуалитетима у Југославији“, а за Црну Гору се у преуређеној држави тражи „да има бити равноправна политичка јединица са осталим политичким јединицама, у оквиру данашње Југославије“. То је значило, да Црна Гора буде федерална јединица у федеративној Југославији.

3. — Оспособљење Црне Горе за самосталан економски живот сматрало се основом њене националне равноправности. Црна Гора је још увијек била земља са веома неразвијеном привредом: док је на 100 становника било у Словенији 57 радних мјеста, у Хрватској 29, у Србији 16 — у Црној Гори је било свега 1; потрошња електричне енергије по глави становника била је у Црној Гори око 35 пута мања од југословенског просјека; у Црној Гори жељезничка мрежа није ни постојала, а рудно богатство је било неистражено и неискоришћено.⁵² Стога се у Платформи постављају захтјеви за економско подизање Црне Горе, са тежиштем на рјешавању питања жељезничке мреже, исушења Скадарског језера и рационалног коришћења шумског и рудног богатства.

4. — У рјешењу социјалних питања у Црној Гори тежиште се даје побољшању стања радничке класе и сиромашног сељаштва. Тиме је изражено и схватање о њиховом значају и улози

⁵¹ АИИТ, 7266/IV 5—1 (38). — Платформу је саставио секретар ПК Јован Мариновић, уз консултацију и помоћ својих сарадника (податак аутору саопштио Јован Мариновић).

⁵² Спасоје Меденица, наведено дјело.

у борби за социјално и национално ослобођење црногорског народа.

5. — Први пут у једном документу КПЈ захтијевају се за црногорски народ и права из области културе, која му припадају на основу националне посебности. У Платформи се захтијева „стварање бољих услова културног рада и помагања наших (црногорских — М. С.) јавних радника, књижевника, умјетника, и у ту сврху израђивање наше народне културе“. Поставља се и захтјев „за израду наше народне историје, на непобитним документима“. Очигледно, у редовима црногорских комуниста већ је било сазрело сазнање о потреби истраживања и обради културне баштине свога народа.⁵³

6. — На рјешавању виталних питања Црне Горе Платформа је полазила од тога да треба окупити све прогресивне снаге црногорског друштва — наглашавајући да је „разбијање Црногораца у завађене таборе и групе (партије) нанијело Црној Гори и њеном народу исто толико зла и штете колико и хегемонистичка управа и ненародни режими“. У начину окупљања прогресивних снага је испољен висок степен реализма и политичке гипкости, јер се у Платформи истицало да се као услов за сарадњу не захтијева слагање у свим питањима, већ се прихвата и сарадња само по поједином питању или групи захтјева.

Оваква еластичност је била значајна у првом реду због тога што су доста бројне унионистичке опозиционе грађанске снаге оспоравале постојање ЦНП. Оне су се, међутим, могле привући на сарадњу на питањима демократизације земље — што је и учињено. Са таквим еластичним ставом ПК сложио се и ЦК КПЈ.⁵⁴

У цјелини посматрано, Платформа изражава крупан скок у идејним погледима црногорских комуниста о националном питању. Они су, у вријеме сазријевања и полета револуционарног покрета у Југославији, у пракси изразили становиште да је ЦНП општедруштвено питање, и успјели су да стваралачки разраде програм социјалне и националне борбе који је одговарао условима и потребама револуционарне борбе у Црној Гори.

Са оваквих идејних и политичких позиција КПЈ је кренула на пут и прионула на посао да још успјешније прошири и ојача демократско-револуционарни савез радника, сељака и интелектуалаца у Црној Гори. Њени најкрупнији резултати и успјеси на том путу су били:

⁵³ 1937. године био је планиран и састанак црногорских књижевника (комуниста и њихових симпатизера) у Београду, са циљем да се више и организованије допринесе афирмацији црногорске националности. Међутим, састанак није одржан. (Податак аутору саопштио Радован Зоговић.)

⁵⁴ Из Титовог извјештаја ИК Ки од 19. новембра 1937, Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, Трећи том, стр. 137.

— Наслањајући се на претходне резултате своје борбе, КПЈ је од 1937. систематски радила на синдикалном организовању радничке класе. Потпуно је преузела руковођење Областним одбором УРСС-а за Црну Гору и Боку, као и мјесним вијећима. Тиме је остварен висок степен класног јединства црногорског радништва под идејним и политичким руководством КПЈ;

— Настављајући своју богату традицију рада на селу,⁵⁵ КПЈ је 1937. и 1938. години подузела крупну акцију формирања организација „Сељачко братство“ и „Сељачка самопомоћ“. Док је КПЈ у другим крајевима земље подузимала кораке да се „инфилтрира“ у грађанске задружне и просвјетне организације на селу, она је у Црној Гори имала толико моћи да поведе самосталну политичку акцију за самоорганизовање сиромашних црногорских сељачких маса. Круна успеха тог њеног великог подухвата била је чињеница да је „Сељачка самопомоћ“ бројала 10.000 домаћинстава са око 50.000 људи,⁵⁶

— Јачање напредног омладинског покрета у Црној Гори под руководством КПЈ био је тада један од најкрупнијих успјеха револуционарног радничког покрета. За разлику од других крајеве земље, у Црној Гори је КПЈ истовремено освојила радничку, сељачку и интелектуалну омладину, и тијесно је међусобно повезала.⁵⁷

Сва напредна црногорска омладина, која се окупљала око КПЈ и СКОЈ-а, била је из породица које су раније припадале „бјелашком“ или „зеленашком“ покрету. Она је са нових идејно-политичких позиција негирала идејну и политичку поцијепаност старијих генерација, рушећи обале дубоког политичког јаза насталог 1918. године. Она је ширила свијест о црногорском заједништву, почев од својих породица. Стога је „црногорски омладински покрет био прва етапа ка изглађивању супротности у табору старих, и стварању могућности за заједнички иступ.“⁵⁸ Заузимање оваквог става од стране омладине било је изванредно значајно, јер је јединство генерација у борби црногорског народа увијек играло крупну улогу.

— Од 1937. г. студентски Централни одбор Црногораца у Београду организовао је интензивни идеолошки рад у редовима Народних студената. Посебно је разрађивано ЦНП, користећи

⁵⁵ Снага КПЈ на црногорском селу види се и из податка да је крајем 1935. године од укупног броја чланова КПЈ у Црној Гори било 70% сељака („Један извјештај ПК-а“, цитирано).

⁵⁶ О раду организација „Сељачко братство“ и „Сељачка самопомоћ“ највише је писао Нико С. Мартиновић.

⁵⁷ Све ове процесе и проблеме исцрпно је обрадио др Јован Војовић у својој књизи „Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918—1941“, „Обод“, Цетиње 1976. год.

⁵⁸ Будо Томовић, Омладина хоће старе, а стари неће омладину („Зета, бр. 37 од 13. септембра 1936).

материјале који су доспјели од комуниста са робије (из Сремске Митровице). Идејно-политичке ставове о ЦНП студенти су ширили у црногорским масама;

— КПЈ је снажније политички закорачила и међу црногорске жене, својим програмом и борбом за социјалну и политичку равноправност жена, укључујући их у јединствени демократско-револуционарни фронт црногорског народа. Бројно јака и утицајна, КПЈ је све успјешније покретала и мобилисала и жене у борбу. Тако је у највећем броју срезова Црне Горе у 1939. и 1940. години одржан читав низ јавних зборовна жена, на којима је сакупљено неколико хиљада потписа за њихово право гласа. Успјех у раду са женама видан је и из чињенице да је у Црној Гори 1940. године било преко 50 жена чланова Партије;⁵⁹

— Заузимањем и спровођење става да Југославију свим снагама треба бранити од фашистичке најезде, углед и ауторитет КПЈ је у народу још више порастао. Такав курс и политика су допринијели да се снага црногорских комуниста тјешње повеже са слободарским традицијама народа.

Ови најзначајнији резултати и успјеси имали су изузетан удио у развоју и хомогенизацији свијести о црногорском заједништву, и били су онај „конструкциони материјал“ помоћу којег је КПЈ премостила провалију из 1918. године. Они су омогућили да се створи широки демократско-револуционарни и антифашистички покрет црногорског народа, на челу са КПЈ. Снаге КПЈ су бујале. Њен политички утицај на масе је увелико порастао, и она израста у моћну националу политичку снагу црногорског друштва, која се једино досљедно борила за рјешење ЦНП и за стварни прогрес црногорске нације.

V

Пета земаљска конференција КПЈ била је завршница дугог, сложеног и кривудаваог пута револуционарног радничког покрета у изградњи исправног идеолошког погледа и политичког става о начину и путевима рјешавања националног питања југословенских народа. На њој је заузет јединствен поглед и став и о ЦНП.

Ново партијско руководство КПЈ, с Титом на челу, већ је средином 1939. године јасно уочило какве све крупне негативне посљедице у новонасталој историјској ситуацији могу настати због тога што Партија још увијек нема до краја изграђен и прецизно дефинисан став о националним питањима свих југосло-

⁵⁹ Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945, Титоград 1969.

венских народа. У вези са тим Тито је извјештавао Коминтерну да „ми одмах морамо заузети јасан став према националним питањима у Војводини, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији“.⁶⁰ Очигледно је да је ново руководство било наумило да доврши и што прецизније разради концепцију о националном питању претходног ЦК КПЈ.⁶¹

Пошто је Пета земаљска конференција по својој улози и значају требало да има стварну улогу конгреса, вршене су опсежне партијско-политичке припреме за њу у читавој земљи. Тако је било и у Црној Гори.

Осма Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџаку, Косово и Метохију (августа 1940) била је непосредна припрема црногорских комуниста за Пету земаљску конференцију. На њој је потврђена ранија оријентација и политика у ЦНП, али су заузети и посебни политички ставови, који су одговарали новом распореду политичких снага у земљи и у Црној Гори. Конференција је заузела став да „влада Цветковић — Мачек — Коросец јесте влада националног угњетавања Црногорског, Арнаутског, Македонског и других народа Југославије“. Кад се говори о задацима партијске организације указано је на нужну потребу да се води неуморна борба за слободу и равноправност свих угњетених народа. „Цијенећи перспективе и изгледе револуционарног покрета у Црној Гори, Конференција је давала смјернице комунистима да оштрицу идејне и политичке борбе усмјере и против „великосрпских хегемониста свих боја“ и против „талијанског вођства Црногорске федералистичке странке“.

Пошто већини партијског чланства није била јасна идејно-теоријска суштина ЦНП, то се „руководству налаже да популарно изради, у сагласности са ЦК КПЈ, Брошуру о националном питању у Црној Гори“.⁶²

Поред општег значаја који је имала за читаву КПЈ, Пета земаљска конференција је за црногорске комунисте била и посебно значајна. Стављајући ЦНП први пут на дневни ред највишег партијског органа, вођство КПЈ је вршило, у ствари, вредновање дотадашњих идејно-теоријских погледа и политичке праксе комуниста Црне Горе у борби за националну слободу и равноправност свога народа. На другој страни, тадашње разматрање ЦНП пало је у вријеме кад је радничка класа у Црној Гори израстала у репрезента општег друштвеног интереса, и кад је КПЈ већ стварно избила на чело црногорског националног покрета. Све је то давало велику специфичну тежину ста-

⁶⁰ Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 4, стр. 198.

⁶¹ У „Пролетеру“ бр. 4—5 1936. у чланку „Комунисти и Конституанта“ траже се за Црну Гору и Македонију иста национална права као и за Србију, Хрватску и Словенију.

⁶² АРПЈ, Црна Гора I/8, VIII Покрајинска конференција.

вовима и одлукама Конференције по ЦНП, првенствено са становишта даљег продирања КПЈ у црногорске масе.

Реферат о националном питању за Конференцију је сачинио Моша Пијаде, који је недавно био изашао са дугогодишње робије. У непосредним припремама за Конференцију Е. Кардељ и М. Ђилас су прегледали његов реферат, и ставили су на њега више крупнијих примједби — међу којима двије и о ЦНП. Приликом реферисања Титу о примједбама, одлучено је да се реферат одбије. Именован је нови референт који је на брзину сачинио краће Тезе.⁶³

Реферат о националном питању који је био припремљен за Конференцију није прихваћен и због тога што се у њему није исправно третирало питање настанка црногорске нације. У реферату је стајало да се „формирање Црногораца у нацију заправо врши тек кад су Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију“.⁶⁴ Овакав став се није могао прихватити јер је он негирао постојање црногорске нације још прије стварања југословенске државне заједнице. Ово је исправљано у Тезама новоименованог референта, који је заступао гледиште да је црногорска нација оформљена приликом продора капитализма у Црну Гору — крајем 19. и првих година 20. вијека.

Ово гледиште црногорских комуниста о времену формирања своје нације може се критиковати са становишта спознаје каснијих развојних процеса. Наиме, ово схватање није довољно узимало у обзир чињеницу да је прелазак традиционалног црногорског друштва у модерно био у том периоду тек на почетку, и да до двадесетих година 20 вијека у Црној Гори још није било дошло до пуног развоја и хомогенизације националне свијести, која је конститутивни елеменат сваке нације.

Политичка, економска и културна неравноправност Црне Горе у Југославији и социјална биједа већине њеног становништва дали су прилике црногорским масама да боље сагледају објективно стање свог положаја у новој државној заједници, и да више спознају своје стварне националне интересе — чему је знатно доприносила политичка активност субјективних снага које су се бориле за рјешење ЦНП. Из тих разлога међуратни период је по нашем мишљењу био значајна етапа развоја раније утемељеног процеса формирања црногорске нације.

У идејним ставовима реферата припремљеног за Конференцију била су присутна и гледишта која је југословенска револуционарна пракса већ била превазишла. Тако се нпр. у њему тврди да је „и у Црној Гори сељаштво главни носилац заврша-

⁶³ Реферат Моше Пијаде је сачуван, док Тезе новоименованог референта нијесу. Но он је непосредно по завршетку рада написао теоријско-политичку расправу, која се заснивала на истим идејно-политичким основама као и његове Тезе (Милован Ђилас, *О црногорском националном питању*, издање „Борбе“, Београд 1945).

⁶⁴ АРПЈ, ЦК КПЈ 1940/14-13, Тезе о националном питању у Ц. Гори.

вања процеса конституисања Црногораца као нације“. Кад се говори о улози радничке класе каже се да је „пролетаријат природни савезник и вођа сељаштва у борби за национално ослобођење“.

Очигледно, овдје се ради о идејном ставу да је сељаштво основни носилац национално-револуционарног покрета, и да је оно спољна савезничка подршка радничкој класи у борби за рушење буржоаског поретка. То су, у ствари, били ставови међународног и југословенског пролетаријата из постоктобарских дана.

Ставове реферата Моше Пијаде била је знатно превазишла и пракса националноослободилачког покрета црногорског народа. У Црној Гори се већ био оформио снажан демократско-револуционарни покрет на челу са КПЈ, који је своје програмске циљеве и политику заснивао на обједињавању борбе за класно и национално ослобођење. Пролетаријат се у Црној Гори био подигао „до националне класе“ (*Комунистички манифест*). Стога је он, а не сељаштво, био главни носилац завршног процеса формирања црногорске нације.

Из записника Конференције види се да је о ЦНП био само један диспутант, секретар ПК за Црну Гору, Боку и Санџак Божо Љумовић („Дравски“) — за разлику нпр. од питања Македоније и Муслимана, по којима је у дискусији на Конференцији било различитих гледишта. Он је изјавио да је (одржани) „реферат по националном питању добар, лењинистички“⁶⁵. Из ових ријечи може се закључити да је секретар ПК у име црногорске партијске организације дао пуну подршку ставовима реферата о ЦНП.⁶⁶

У дијелу Резолуције Пете земаљске конференције који се односи на задатке црногорских комуниста се каже: „б) борба за равноправност и самоодређивање црногорског народа, али у исто вријеме и одлучна борба против вођства федералиста, који помоћу талијанских империјалиста припремају нови јарам црногорском народу“.

Из првог става овог цитата се види да је Конференција стала на становиште постојања црногорске нације и нужности борбе за рјешење ЦНП. То је била потврда и позитивна оцјена до-тадашње политике црногорских комуниста о националном питању.

Из напријед цитираног навода види се да је у веома оштрој форми постављено питање борбе против вођства федералиста. Због чега је то учињено?

⁶⁵ Записник Пете земаљске конференције, Дискусија (АРПЈ, ЦК КПЈ 1940/14-1).

⁶⁶ Новоименовани референт о националном питању је важио за доброд познаваоца ЦНП и у периоду 1937—1940. веома је активно учествовао у програмирању и обликовању политике КПЈ у Црној Гори.

Јачање фашизма у свијету и захукталост фашистичке агресије кроз Европу све више су потхрањивали и снажили сепаратистичка схватања и акције у националном покрету грађанских снага у Југославији. То се догодило и са вођством ЦФС. Немајући објективних услова да буде хегемон у црногорском националном покрету, ношено традиционално-конзервативном политичком мишљу, незадовољно дотадашњим (јаловим) резултатима своје борбе, а плашећи се реалне снаге и улоге радничке класе у црногорском националном покрету, вођство ЦФС је читаву странку све упорније водило у воде савезништва са италијанским империјализмом, намјеравајући да националне интересе оствари (под окриљем Италије) у сепаратној Црној Гори. КПЈ је на вријеме и јасно прозрела ове намјере. Црногорски комунисти су последице фашистичке окупације Албаније и Чехословачке повели одлучну акцију против оваквих сепаратистичких прохтјева, заснивајући своју борбу на ставовима ЦК КПЈ да Црногорци могу освојити своја национална права „само у заједничкој борби с осталим народима Југославије за демократију и националну слободу, у братском споразуму с њима“. Обраћајући се Црногорцима, ЦК КПЈ их је упозоравао да се не дају „завести обећањем талијанских агената, јер они спремају ropство и вама и свим народима Југославије.“⁶⁷ Водећи борбу против све израженијег сепаратистичког курса ЦФС, комунисти су у Црној Гори ширили фронт истинских демократских и родољубивих снага.

Ставови и одлуке Пете земаљске конференције су још више учврстили увјерење црногорских комуниста о исправности и корисности њихове дугогодишње борбе за рјешење ЦНП, и отварали су им нове перспективе на том путу. То им је уливало снагу и давало подстицај да још успешније шире и јачају демократско-револуционарни покрет у Црној Гори. Тако су у овом периоду радничка класа и њена авангарда — а не више буржоазија — постале носилац и заштитник црногорског националног интереса.

VI

Пребрза политичка и војна катастрофа Југославије у априлском рату је показала сву трулеж и неспособност њеног буржоаског поретка. Посебно се показало да је неријешено национално питање било један од најглавнијих узрока онаквог слома југословенске државе.

Фашистички агресори су раскомадали Југославију. Успоставили су систем окупације, који је требало да овјековјечи раздијељеност југословенских народа.

⁶⁷ Проглас ЦК КПЈ из друге половине марта 1939. године (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, том IV).

Ослобођење земље од фашистичког ропства постало је животна потреба народа, најпречи историјски интерес. Однос према окупатору постао је основни друштвени однос. Однос према окупатору и поновном успостављању Југославије било је оно чворно питање око којег су се груписале и распоређивале све политичке снаге у земљи.

У оваквим новонасталим друштвено-историјским оквирима, пред црногорски народ се поново поставила историјска алтернатива: да ли самостална Црна Гора или у саставу Југославије, и какве Југославије? О овом животном питању морале су се неизбјежно (својим опредјељењем) изјаснити и буржоаске снаге и револуционарни раднички покрет у Црној Гори.

Од буржоаских снага прва се изјаснила ЦФС. Њено вођство је оцијенило окупацију као стицај историјских околности које су веома повољне да се у „Новом Европском поретку“ ријеша и црногорско питање. Стога је дочекало окупатора од првог дана као ослободиоца и главног савезника, и отворено се ставило у његову службу. Користећи се и околношћу орођености црногорске и италијанске династије, вођство ЦФС је прогласило на Петровданском сабору 12. јула 1941. године стварање „Самосталне краљевине Црне Горе“ у оквиру италијанске империје.

Оваквим опредјељењем и шовинистичким ставом овај дио црногорске буржоазије слио се са позицијама окупатора и ступио је на пут националне издаје. Тиме је ЦФС сишла са друштвене сцене као носилац захтјева за самоодређење црногорског народа и изгубила је раније федералистичко својство, мада је још увијек одржала утицај над дијелом својих пристаца.

Већински дио црногорске буржоазије, унионистички опредељењен, био је последије априлског слома политички збуњен и обесхрабрен. Мада у почетку антиокупаторски расположен, овај дио буржоазије није хтио да се определијели за вођење борбе против окупатора, него је заузео став „чекања“ — везујући своје класне интересе за побједу Енглеске и САД у другом свјетском рату, и вјерујући да ће помоћу њих поново успоставити Југославију на великосрпским концепцијама. Од почетка народног устанка против окупатора, ове снаге (на почетку притајено а потом јавно) стварају четнички покрет, који се ставља у отворену службу окупатору и постаје главна снага црногорске контрареволуције.

Ускоро, сепаратистичке снаге и четнички покрет образују јединствен фронт према НОР-у, отворивши оружани фронт класне борбе.⁶⁸ Тако се, под окриљем окупатора, уједињују буржоаске снаге Црне Горе и Боке у борби против народног устан-

⁶⁸ Овај процес је исцрпно обрађен у књизи др Радоја Пајовића „Контрареволуција у Црној Гори 1941—1945“ („Обод“, Цетиње 1977).

ка, иако су се и даље задржале међу њима старе несугласице о начину рјешења црногорског питања.

Очигледно, црногорску су буржоазију — као и у читавој земљи — карактерисали и руководили политички конзерватизам и одсуство патриотске свијести. И на примјеру Црне Горе испољила се и потврдила сљедећа друштвена законитост из периода другог свјетског рата: кад буржоазија исцрпи све своје могућности да се реализује као прогресивна друштвена снага, (тзв. историјска преживјелост), и кад њеним класним позицијама запријети опасност од револуционарних маса, тада она, у својој објективној немоћи, тражи класног савезника у лицу империјалистичког окупатора (бира националну издају као зло мање од класног пораза).

Послије априлског слома, у вријеме општег расула политичких снага, КПЈ је једина у земљи надживјела пораз као организација која није разбијена и која је у то вријеме моћан политички субјект. Развојем друштвено-историјских процеса, историјски интереси радничке класе у Југославији подударали су се са општедруштвеним интересом. То је омогућавало радничкој класи и њеној политичкој авангарди да задобије руководећу улогу у борби за национално и социјално ослобођење — прелазећи своје класне оквире и постајући водећа снага (представник и заштитник) општедруштвеног интереса.

Свестрано цијенећи нове историјске околности и друштвено-политичке процесе у поробљеној земљи, КПЈ је на свом земаљском Мајском савјетовању (1941)⁶⁹ оцијенила да је априлски рат означио слом буржоаског друштвено-политичког система у Југославији, те буржоазија објективно нема услова да окупи и предводи народ у борби за ослобођење, и да се интереси радничке класе подударају са интересима већине југословенског друштва. Историјски услови у којима су се затекли народи Југославије последије окупације захтијевали су и омогућавали да се њихови основни интереси остваре најтјешњим повезивањем класне и националне борбе, коју је генерални секретар КПЈ, Тито, изразио сљедећим ријечима: „Данашња Народноослободилачка борба и национално питање у Југославији нераздвојно су везани. Наша Народноослободилачка борба не би била тако упорна и тако успјешна, када народи Југославије не би у њој видјели, осим побједи над фашизмом, и побједу над оним што је било за прошлих режима, побједу над онима који су угњетавали и теже даљем угњетавању народа Југославије“.⁷⁰ На таквим стратегијским основама повезивања и неразлучивости националног и класног интереса вођен је под руководством радничке класе НОР југословенских народа, као јединствен рево-

⁶⁹ „Пролетер“, март — април — мај 1941.

⁷⁰ Национално питање у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе, Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Напријед, Загреб 1959, стр. 131.

луционарни процес. Револуционарно стање у Југославији било је сазрело до те мјере да се њена социјална и национална криза могла ријешити само рушењем буржоаског система и владавине националног угњетавања. Национална равноправност могла се извојевати само побједом народа над снагама старог друштвеног поретка, тј. у склопу рјешавања основних питања револуције. У томе је била тадашња класна суштина националног питања.

Црногорски су комунисти отпочели устанак чврсто се ослањајући на своје предатне јасне погледе и ставове о националном питању. Партијско савјетовање за Црну Гору, Боку и Санџак августа 1941 оцијенило је да је црногорски народ вољан да учествује у заједничкој борби југословенских народа против окупатора и за успостављање Југославије, (као услова свог националног опстанка и боље будућности), свјестан да је то борба „за коначно национално, економско и социјално ослобођење“. На савјетовању је закључено да црногорски народ не дозволи онакво уједињење какво је изведено 1918. године, већ да се уједињење са осталим народима Југославије спроведе „на основу пуне равноправности“, и да су комунисти за уједињење „које не би имало господарујућег члана“.⁷¹

Видно је, предатни национални програм црногорских комуниста остао је неизмијењен. Ови ставови су само наставак њихових предатних погледа и закључака о ЦНП. У њима је, у новим историјским условима, без икаквог двоумљења изражено гледиште да је Југославија највећа животна потреба и црногорског народа — без које не може бити општег напретка југословенских народа нити очувања слободе сваког од њих — и да ће се Црногорци борити да задобију у њој националну слободу и равноправност (у оквиру друштвеног преображаја).

Из основног стратегијског курса КПЈ у НОР-у слиједило је да сваки од народа Југославије треба да с оружјем у руци извојује своје право на националну слободу и самоопредјељење. Другим ријечима, борбом против окупатора и домаћих издајника на своме тлу сваки је народ морао да крчи пут да би потпуно изразио и потврдио своју националну самобитност, да би дао допринос општејугословенској борби и да би у слободно здруженој државној заједници обезбиједио себи равноправан положај.

Свенародним тринаестојулским устанком⁷² црногорски народ је испољио огромну националну и револуционарну енер-

⁷¹ Из Резолуције Покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, *Зборник НОР*, т. III, књ. 4, док. 2, стр. 24.

⁷² Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој Југославији*, Војно дело, Београд, 1960; Милија Станишић, *Трианестојулски устанак — јединствен феномен II свјетског рата*, ИЗ, књ. XXVIII, св. 1—2, Титоград 1971.

гију. Устанак је, међу осталим, показао: 1) црногорски народ је спреман да води одлучну борбу против окупатора, мада је у Црној Гори владао један од најблажих окупационих система у Европи; 2) устанак је „згромио“ црногорски сепаратистички национализам и изразио чврсту вољу и одлучност црногорског народа да своју борбу удружи са борбом осталих југословенских народа; 3) водећа снага устанка и највећи број устаника стремили су свом снагом рушењу буржоаског поретка и изградњи новог и праведнијег друштва.

Тринаестојулски устанак је показао да је црногорски народ схватио да је национално ослобођење у првом реду његова ствар (његове борбе), и да је спреман и кадар да преузме одговорност за своју властиту судбину. Устанак је био најрељефнији израз и доказ снаге црногорског националног бића и његове револуционарне одређености. Дигући се на општенародни устанак, Црна Гора је ступила на друштвену сцену као моћан и равноправан чинилац НОП-а међу југословенским народима. У ствари, тринаестојулски устанак је био битан моменат у развиту и афирмацији црногорског националног бића.

Основна залога и јемство свим народима Југославије за њихову (тадашњу и сјутрашњу) националну слободу и суверенитет биле су новоформиране оружане снаге и народна власт. Од првог дана устанка црногорски народ је имао бројне оружане снаге са националном командом на челу. Истовремено, на пространој слободној територији упорно је ширен и изграђиван систем народне власти. Почетком 1942. године мрежа НО одбора је била разграната — од сеоских, па преко среских све до Покрајинског одбора за Црну Гору и Боку — и у њој је било преко 3.000 одборника.⁷³ У новембру 1941. године основана је и Црногорска народна омладина — као масовна револуционарна организација — која је за све вријеме НОР-а играла значајну улогу у мобилизацији омладине у борби за социјално и национално ослобођење црногорског народа, а која је тада бројала 9.961 члана.⁷⁴ Средином јесени 1941. године формирају се по селима и градовима и одбори Антифашистичког фронта жена, који ће знатно допринијети активирању Црногорки у свенародном рату (земалска организација АФЖ за Црну Гору и Боку формирана је почетком децембра 1943).

На челу јединственог политичког и војног система била је КПЈ, његов конституенс и главни уједињујући чинилац. При томе је партијска организација Црне Горе и Боке била равноправна са свим осталим националним организацијама КПЈ у земљи.

⁷³ Др Зоран Лакић, Основне карактеристике развоја народне власти у Црној Гори, ИЗ, бр. 1 од 1977.

⁷⁴ Извјештај ПК-а СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санџак од 18. новембра 1941. ЦК-у СКОЈ-а — *Зборник НОР*, т. III, књ. 4, док. 7 стр. 51.

Тако је на општим друштвеним интересима изграђиван (ре-лативно) самосталан политички и војни механизам НОП-а црногорског народа, који је непрекидно развијао и обједињавао његове снаге у НОР-у. Истовремено, цијелокупан механизам НОП-а — постепено изграђиван и конституисан — био је стварни (фактички) институционални политички систем нове државе, из којег се рађала црногорска државност, почев од 1941. године.

КПЈ је постала главна кохезиона снага и предводник црногорске нације. Као таква, она је имала изванредне могућности да утиче на обликовање идејно-политичке свијести маса, посебно на формирање њихових националних свијести. Процес прелажења радних маса на позиције КПЈ најснажније је текао на селу, гдје су се и одиграла главна збивања свенародног рата. Масовним, организованим и упорним политичким радом на селу Партија је успјела да највећи дио доратне „гласачке војске“ грађанских странака претвори у активне поборнике и носиоце ослободилачког и револуционарног рата (мада је средином 1942. међу сељачким масама наступило велико колебање).

Ширина платформе борбе против окупатора и за друштвени преображај пружала је повољне оквире да се око политике КПЈ окупљају и релативно бројне снаге из грађанских слојева. Остварујући курс да народноослободилачка борба није ствар „само комуниста већ је и ствар искрених патриота, свих родољуба, свих оних који желе да се дође до националног ослобођења испод јарма фашистичких окупатора“⁷⁵ — КПЈ је омогућила и допринијела да у НОП-у узму активног учешћа на стотине угледних грађана из редова факултетски образованих људи, официра, учитеља, свештеника, и др.,⁷⁶ мада је тај број могао бити и већи да није било секташтва, које је нагризало и слабило друштвену и политичку основу покрета.

Курс КПЈ на окупљање у борбу против окупатора свих прогресивних снага црногорског друштва ради стварања јединственог фронта стварао је повољне услове и широке оквире да се у НОП укључе и напредни политичари предратних грађанских странака. Међутим, новонастале ратне друштвено-историјске околности учиниле су да се око политике КПЈ брже и више окупљају прогресивни политичари из редова „*ујединитеља*“⁷⁷ неголи из редова ЦФС, са којом је КПЈ у периоду

⁷⁵ Из већ поменуте Резолуције Покрајинског савјетовања КПЈ, августа 1941.

⁷⁶ Колико је био значајан утицај КПЈ на ове слојеве види се и из податка да је из њихових редова било око 40% делегата на историјској Острошкој скупштини (8. фебруара 1942).

⁷⁷ Међу овим политичарима највише их је било из Земљорадничке странке. Тако су сви чланови њеног Обласног одбора за Црну Гору од првог дана устанка у њему активно учествовали (као појединци, а не као

1936—1940. одржавала присније везе од оних са осталим грађанским опозиционим снагама. На масовније прелажење „ујединитеља“ на позиције КПЈ утицали су највише, по нашем мишљењу, сљедећи разлози: 1) у процесу дугогодишње опозиционе борбе, и брзим сломом државе, наступило је код њих незадовољство стањем у старој Југославији; 2) руковођени слободарским осјећањем, они су у КПЈ видјели једину реалну снагу која је могла успјешно да предводи борбу против окупатора и да поново успостави Југославију; 3) вођство ЦФС, њихови дугогодишњи љути противници, имало је под окупацијом какву-такву власт помоћу које је могло да их и физички уништи; 4) на оријентацију знатног дијела њих је утицала и чињеница да је омладина у њиховим породицама била комунистички опредељена.

Прелажење политичара из ЦФС на позиције КПЈ било је спорије.⁷⁸ Док је знатан број присташа и нижих кадрова ЦФС ступио у борбу против окупатора од првог дана, тако нијесу поступили њени средњи и виши кадрови. Они су се на почетку везали за политику савезништва своје странке са окупатором. Они међу њима који су били патриотски оријентисани, отпочели су да се „тријезне“ тек кад су сагледали праве циљеве кормилара своје странке.^{78а} На њихово опредјељење за НОП великог удјела је имала и омладина из њихових породица, која је најчешће била сврстана у револуционарни фронт.

Спровођење стратегијског курса окупљања најширих маса у борбу дуго времена се у Црној Гори спотичало о предратну политичку подијеленост Црногораца на „бјелаше“ и „зеленаше“. 1941. године поново је запријетила опасност да оживе и да се распламсају стари политички сукоби и размирице. Национални програм КПЈ у НОР-у је био — као и у предратно доба — негативна национална политика и једних и других. Али у остварењу своје политике КПЈ је морала да има крупне тактичке обзире према објема странама, јер је и из њихових редова требало стварати и мобилисати борце за циљеве НОП-а. Раније настали политички јаз у црногорском друштву требало је превазићи на новим друштвено-историјским основама. Стога је вођство црно-

представници своје странке): Марко Вујачић, Марко Савићевић, Јован Ђетковић, Душан Ивовић, Зуфер Мусић, Јефто Павић, Јово Радовић, Аким Баћевић (Један члан, Павле Јововић, није за вријеме окупације живио у Црној Гори — Мр Милован Васовић, *Политичке борбе у Црној Гори 1938—1943*, докторска дисертација). Стојан Церовић је у ранијем периода такође био члан Обласног одбора странке.

⁷⁸ То се види и из сљедећег податка: од свих делегата (већ поменуते) Острошке скупштине — који су 1918. године били узраслог доба — око 15% је припадало федералистима.

^{78а} Већ у 1941. г. на страну НОП-а ступили су угледни чланови ЦФС: Ристо и Јоксим Радовић, Михаило Вицковић, Саво Челебић, Мило Капичић, Лука Јовановић.

горског устанка наглашавало: „Данас је политички неправилно дијелити људе на бјелаше и зеленаше... већ се треба свим силама залагати за то да те подјеле уопште нестане“.⁷⁹ То је било у интересу НОБ црногорског народа.

Тактички обзирајући су, по нашем мишљењу, били крупан разлог да вођство НОП-а у Црној Гори у првој години устанка ни у једном документу програмског карактера није поставило питање начина рјешавања ЦНП, премда се у обраћању масама најчешће употребљава термин „црногорски народ“. Мада се ови разлози могу схватити, ипак сматрамо да је било потребно да се у то вријеме изради платформа борбе црногорског народа — о чему је било ријечи и на поменутом Покрајинском савјетовању КПЈ у августу 1941.⁸⁰

Нове и велике побједи ослободилачке борбе у Југославији првих мјесеци друге половине 1943. године створиле су повољне међународне и унутрашње услове да НОП дефинитивно уобличи и конкретизује своје ставове о облицима државног уређења будуће народне заједнице. У то вријеме је и црногорски народ извојевао одлучне побједи над снагама окупатора и контрареволуције, што је још више снажило НОП у Црној Гори и Боки. Посебно је било значајно што су се црногорске масе увјериле — како је истицао ЦК КПЈ у својој Окружници бр. 1. из 1944. године — да „смо данас федералисти једино ми (комунисти — М. С.) и НО покрет“.⁸¹

Полазећи од закључка Првог засједања АВНОЈ-а да се формирају земаљска антифашистичка вијећа — што се није могло остварити услед IV и V непријатељске офанзиве — у Црној Гори је тек 15. и 16. новембра 1943. сазвано Прво засједање ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, које се конституисало у највише национално представништво покрета. То је био веома крупан корак — упоредо и заједно са истовјетним корацима осталих југословенских народа — у изградњи федеративне структуре Југославије.

На Првом засједању испољена је једнодушност свих 540 делегата да се Црној Гори у новој Југославији обезбиједи пуна равноправност и демократске слободе. Стога је Засједање про-

⁷⁹ Писмо ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 1. децембра 1941. ОК-у КПЈ за цетињски округ (*Зборник НОР*, т. III, књ. 1, док. 104, стр. 254/255).

⁸⁰ Узроке ненаглашавања ЦНП у првој години устанка ваљало би подробније истражити. Могућност је да би се пронашли и други разлози. Карактеристично је нпр. да се у називу и популарисању НОВ и ПОЈ у Црној Гори током рата не наглашава њен национални карактер (као што се то чини у Словенији, Хрватској и Македонији).

⁸¹ Ово су наводи из критичког осврта ЦК на Закључке проширене сједнице Покрајинског комитета од 17. августа 1943. године, у којима се „гледало кроз прсте“ присталицама ЦФС сматрајући да четници представљају „главног непријатеља и главну опасност наше народноослободилачке борбе“ (*Зборник НОР*, т. II, књ. 12, док. 102, стр. 176).

гласило „да ће народ Црне Горе и Боке уживати пуну националну слободу у демократској федерацији“. Делегатима који су изабрани и упућени на Друго засједање АВНОЈ-а дата је смјерница и порука да се „не смије дозволити да се понови 1918. година“.⁸² На Засједању је, исто тако, дошла до изражаја тежња и чврста воља црногорског народа да живи у братству са осталим југословенским народима.

Друго засједање АВНОЈ-а (29. и 30. новембра 1943.) било је (у ствари) заједнички револуционарно-демократски парламент народа Југославије, на којему је и Црна Гора имала своју делегацију. Његовим одлукама,⁸³ које су имале уставни карактер, срушена је друштвена хегемонија буржоазије и озакоњено је право сваког народа на самоопредјељење, укључујући и право на отцјељење или на уједињење са другим народима. Основана је југословенска федерација на принципу равноправности и једнакости свих југословенских народа. Црна Гора је постала посебна федерална јединица (мада нијесу прецизирани коначни облици и границе федералних јединица).⁸⁴ Овим одлукама је обезбијеђено и државно-правно рјешење ЦНП, јер су створени услови за слободан и равноправан национални живот црногорског народа у Демократској Федеративној Југославији. Тиме је отпочело ново историјско поглавље у његовом животу.

ЗАВНО Црне Горе и Боке је на свом Другом засједању (16. II 1944) потврдио одлуке АВНОЈ-а и одобрио је рад своје делегације на њему. Од тада је отпочео процес брже изградње црногорске државности у федеративној Југославији. На том путу значајна је одлука Трећег засједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке (13—15. јула 1944) о његовом претварању у ЦАСНО, која се тада конституисала као највише законодавно и извршно тијело Црне Горе у Федерацији, и која је тиме постала носилац народног суверенитета.⁸⁵ Покрајински комитет КПЈ, чији је секретар од средине 1943. године био Блажо Јовановић, давао је политичке иницијативе и подстицаје читавом овом процесу. (У називу црногорске Скупштине више се не помиње Бока, што је био израз коначне сазреле свијести бокелских и црногорских комуниста и родољуба да је она саставни и неодвојиви дио црногорског националног бића).

По логици ствари, расправљање о црногорској државности на Трећем засједању ЗАВНО-а није могло заобићи дискусију

⁸² ЗАВНО Црне Горе и Боке, збирка докумената, Титоград 1963, Одабрао и припремио др Зоран Лакић.

⁸³ Све његове одлуке садржане су у књизи „Документи о развоју народне власти“ (Београд, 1948 — Сабрао и уредио др Леон Гершковић).

⁸⁴ Бранко Петрановић, АВНОЈ — револуционарна смена власти 1942—1946, „Нолит“, 1976.

⁸⁵ ЦАСНО, збирка докумената, Титоград 1975 — обрадио и припремио др Зоран Лакић.

о недавној прошлости Црне Горе. Мада је до тог времена у оквиру НОП-а остварен висок степен политичког јединства Црногораца — при чему је дошло до значајног зближења прогресивних снага „бјелаша“ и „зеленаша“ и до јачања њиховог међусобног повјерења — ипак су се међу делегатима на Засједању повеле дискусије око догађаја из 1918. године, из којих су избијале посљедње искре старих спорова и трвења. Међу делегатима из редова „ујединитеља“ избијала је бојазан да ће усвојени облик федеративног уређења удаљити Црногорце од Срба.

Ова питања су била толико значајна да су се о њима у дискусији на засједању децидирано изјаснила обадва (присутна) члана најужег вођства југословенског ослободилачког и револуционарног покрета — Иван Милутиновић и Сретен Жујовић. Милутиновић је у својој ријечи истакао да су се Црногорци „у току свог самосталног државног живота развили до ступња једног народа и борбом стекли себи пуно право како на самосталан живот тако и на уједињење са другим народом. То нам право нико никад не може одузети“. Говорећи о односима са Србијом, Милутиновић је нагласио да су „Црногорци и Србијанци народ једног племена“ и да се „стварањем федералне Црне Горе никако не умањује јединство и љубав Црногораца према српском народу. Напротив, јединство је још чвршће и љубав још већа, јер постоје на добровољној основи, у равноправној заједници — федеративној Југославији“.⁸⁶ Жујовић је истакао: „Тежње поштених, свесних народних људи, подразумевама ту и догађај Велике народне скупштине у Подгорици, тежње њихове за јединство са слободарским народом Србије... треба још и данас поздравити“. Критички се осврћући на те историјске догађаје, он је изјавио: „Али, другови, требало је, не само декларативна изјава (о уједињењу — М. С.)... Требало је дуги низ борби, требало је 23 године ненародне владавине, требао је данашњи ослободилачки рат, па да се ја, Србин, нађем овде лицем у лице са вама, са црногорским народом, и са једним бројем учесника Подгоричке скупштине који се данас налазе овде на Заседању, да се нађемо заједно и тек данас да градимо с љубављу братство наших народа“.⁸⁷

Ови погледи и ставови били су исказ обимног, комплексног и већ пречишћеног искуства револуционарног радничког покрета у рјешавању националног питања, које је било посебно обогаћено резултатима и сазнањима револуционарног ослободилачког рата, у којем је афирмисан и остварен национални програм авангарде радничке класе. Пракса револуционарне борбе је својим резултатима већ била извршила негацију и темељиту критику националне политике југословенске буржоазије.

⁸⁶ ПАСНО, наведено дјело, Дискусија Ивана Милутиновића, стр. 527.

⁸⁷ Исто, стр. 533.

То је омогућавало да идејна и политичка свијест Револуције објективно сагледа, оцијени и вреднује и основне друштвене процесе новије историје Црне Горе — дијелећи и издвајајући при томе оно што је у њима било прогресивно од оног негативног.

Револуција је створила нов историјски оквир и пружила је могућност да црногорски народ ријеши своје национално питање у склопу цјелокупног преображаја буржоаског друштва, као своју велику револуционарну тековину. У новој државној заједници добио је током револуционарног рата услове и права на слободан и самосталан развитак свог националног бића. То је била основа за свестран размах црногорских економских, политичких и културних потенцијала.

VII

Да би слика резултата наших истраживања била потпуна, неопходно је дати и неколико општих закључака.

1. — Црногорска нација није продукт политичке идеологије, већ је настала као нужна и природна посљедица историјског хода црногорског народа у изградњи вишег облика свога заједништва, као израз његових интереса и потреба. При томе је дугогодишња одлучна ослободилачка борба Црногораца — која је рађала снажну концентрацију духовне и политичке моћи — имала далеко већу интегративну функцију од ниских и неразвијених производних снага, чији утицај на хомогенизацију црногорског друштва није могао бити снажан.

Објективни процеси настанка и кретања црногорске националне свијести били су изразито специфични, и успоравали су процес формирања нације. Друштвена свијест у Црној Гори је знатно заостајала у схватању објективног процеса настанка нације. То је, на једној страни, била посљедица ниског нивоа производних снага и на њима неразвијених друштвених односа и неразвијеног културног живота, а на другој страни — томе је доприносила и дубоко укоријењена свијест Црногораца да су српског поријекла.

Крупне различитости у идејној и политичкој свијести Црногораца на освиту 20. вијека биле су првенствено условљене разликама и противрјечностима у интересима водећих друштвених снага. У том историјском контексту јавља се и покушај политичког покрета либералне буржоазије у Црној Гори да оспори и затре (укине) постојање црногорске нације. Пошто нација није субјективна конструкција људске свијести, то им није пошло за руком — премда је њихова акција успорила развој црногорске националне свијести. Објективно утемељена и једном дата друштвена стварност (формирање нације) незадр-

живо се развијала, продирала је у свијест људи и изнуђивала је своје признање.

2. — Црногорска буржоазија је изгубила могућност да у југословенској држави изрази објективне интересе своје нације. Највећи њен дио је жртвовао интересе Црне Горе за рачун великосрпске идеологије и политике. Онај њен дио који је био сврстан у ЦФС залагао се за компромис са великосрпском буржоазијом у рјешавању „црногорског питања“, што није давало могућност да се реализују стварни национални интереси Црногораца.

Радничка класа је по свом историјском интересу и друштвеном бићу била једина снага која је у датим историјским условима могла да обезбиједи остварење црногорског националног интереса. Али у томе није могло бити аутоматизма. Она је могла да успјешно одигра своју улогу на плану националне борбе тек кад је њена авангарда средином двадесетих година заузела у основи исправан идејно-политички став о ЦНП, тијесно повезујући борбу за социјално и национално ослобођење. То јој је створило повољне услове да преузме и оствари историјску улогу и одговорност у преошттавању — на новим историјским и друштвено-политичким основама — провалије која је у црногорском друштву настала 1918. године, и да хомогенизира раније подвојену црногорску националну свијест.

3. — Идејно-политички погледи КПЈ о ЦНП заснивали су се на марксистичком учењу о нацији. Она је била једина политичка снага у Црној Гори која је на савремен начин третирала нацију као историјску и друштвену појаву, и која је настанак црногорске нације схватала онако како се он стварно и одиграо: као дуготрајан историјски процес формирања црногорске народносне заједнице и као продукт грађанског друштва — одбацујући грађанску тезу о поистовјећавању државе и нације.

КПЈ је сматрала да се основна национална права било ког народа могу остварити само примјеном принципа самоодређења, који једини може да осигура слободу и равноправност свим народима у вишенационалној заједници. Стога је захтијевала да се и црногорском народу обезбиједи право и слобода да сам одлучује о властитој судбини, и да има подједнака права са осталим југословенским народима у економском, политичком и културном развоју.

Полазећи од општих услова епохе империјализма, а проучивши конкретне друштвено-економске и политичке прилике у Југославији — КПЈ је полазила од погледа, и заузела је становиште, да се национално питање може ријешити једино рушењем буржоаског поретка и да црногорски националноослободилачки покрет може да побиједи само под вођством пролетаријата. КПЈ је једина у Црној Гори истакла захтјев за рјешење ЦНП револуционарним путем.

4. — Формулисање ЦНП и вођење борбе за његово рјешење одвијали су се у склопу општег национално-револуционарног покрета југословенских народа и њихове заједничке класне и националне борбе на челу са КПЈ. Самим тим црногорски комунисти су могли да користе плодове идејног и политичког сазријевања КПЈ у цјелини и да се ослоне на борбу комуниста осталих народа Југославије — дајући и сами допринос изградњи њене политичке платформе.

5. — Остварење стратегијске концепције КПЈ о ЦНП у првом реду је зависило од тога у којој ће је мјери прихватити црногорске масе. Због тога је борба за рјешење ЦНП била у суштини борба за политичко освајање маса. На том путу пред КПЈ су искрсавале веома крупне препреке, које су израстале из идејно-политичког расцјепа насталог у црногорском друштву 1918. године. У циљу придобијања радних маса за свој национални програм, КПЈ је за све вријеме морала да води сложеноу идејно-политичку борбу на два фронта: против великокрпског унитаризма и против реформизма и сепаратизма вођства ЦФС.

Одстрањујући из сопствених редова потцјењивање националног питања и успјешно преовлађујући секташтво у политичкој активности — КПЈ је у периоду 1932—1937. израдила програм социјалне и националне борбе који је одговарао виталним интересима црногорског народа и повела је масовну и одлучну политичку борбу да га оствари. Она је у годинама непосредно пред рат успјела да изгради моћан демократско-револуционарни фронт и избила је на чело црногорског националног покрета.

6. — Исправни ставови КПЈ по ЦНП у предратном периоду имали су суштински значај за вођење ослободилачке и револуционарне борбе црногорског народа 1941—1945. године. У НОР-у је радничка класа и њена авангарда стала на чело револуционарне борбе за остварење аутентичних националних и социјалних интереса црногорског народа, опробала се и потврдила као руководећа снага нације. Масовно учешће црногорског народа, и обједињавање његових снага, у борби против окупатора и за друштвени преображај, било је потврда црногорског идентитета, крупан корак у развоју црногорске нације и највиши домет развоја црногорске националне свијести.

Црногорска се нација у НОР-у политички конституисала, остварујући право на самоопредјелење. Црногорски народ је одлучио да се у властитом интересу удружи на равноправној основи са осталим народима Југославије, стварајући националну државу која му је омогућавала да пуним замахом слободно развија своје економске, политичке и културне потенцијале.

7. — У борби за рјешење националног питања црногорски су комунисти били јако привржени интернационализму: и као облику друштвене свијести и као друштвено-политичкој прак-

си. Полазећи од интернационалне природе радничке класе, они су борбу свога народа за национално ослобођење најуже повезивали са борбом прогресивних снага у свијету. Они су се, исто тако, ријечју и дјелом борили за слободу и равноправност свих југословенских народа. При томе нијесу никад запостављали своје интернационалистичке обавезе, док су у појединим периодима знали да занемаре интересе своје нације, што се негативно одражавало на борбу и развој црногорског народа.

У борби за рјешавање националног питања црногорски комунисти нијесу западали у националну ускогрудост и изолацију. КПЈ је будно настојала, и успјела је у томе, да се у Црној Гори борба против великосрпске хегемоније не води с антисрпских позиција.

8. — Теоријска мисао о националном питању је у Црној Гори знатно заостајала за потребама политичке праксе. То је увелико била последица неразвијености науке и научног рада у Црној Гори и помањкања традиције теоријског рада у њеном радничком покрету.

Марксистичка мисао је допринијела да се открије феномен настанка црногорске нације, објашњавајући да је црногорско национално заједништво изникло из ширег српског етноса у дуготрајном друштвеном процесу посебних историјских и геополитичких услова. Међутим, теоријска мисао није била толико снажна и продорна да открије сву разноликост и облике специфичних путева и противрјечних процеса утемељења и развоја црногорске националне индивидуалности, нити је свестрано и дубље критички вредновала резултате грађанске науке о Црној Гори.

Теоријска мисао је каснила и у осмишљавању друштвене праксе. На почетку, она се тврдо држала становишта да је национално питање „у суштини сељачко“, и премало је учинила да опште марксистичке поставке о нацији разради за црногорске прилике. Међутим, кад је пракса национално-револуционарне борбе у Црној Гори изнијела на површину обиље нових појава и облика — теоријска мисао се почела ослобађати догматизма и пошла је корак напријед, мада није успјела да изради цјеловит теоријски концепт о ЦНП.

Неразвијеност и незрелост теоријске мисли негативно се одражавала на развој националне свијести и на борбу за рјешење ЦНП.

9. — Дугогодишња сложена и тешка борба КПЈ за рјешење ЦНП уродила је пуним плодом. Црногорски је народ под њеним руководством извојевао национално и социјално ослобођење. Остварили су се идеали многих и многих генерација, које су се предано бориле за слободу и бољи живот црногорског народа.

Milija Stanišić

LES SOURCES IDEOLOGIQUES ET LES SENS ESSENTIAUX DE LA LUTTE POLITIQUE DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE POUR LA SOLUTION DE LA QUESTION NATIONALE DU MONTENEGRO (1919—1945)

R é s u m é

Dans le gros période historique 1919—1945 l'individualité nationale monténégrine fut affirmée, les forces subjectives apparurent prêtes et capables d'unir le peuple monténégrin et de le guider avec succès dans la lutte pour la réalisation de l'égalité en droit complète du Monténégro en Yougoslavie.

L'avant-garde révolutionnaire de la classe ouvrière (PCY) au temps de sa formation se trouvait sur les positions de l'unionisme bourgeois et ne reconnaissait pas l'existence de la nation monténégrine. Dans les cadres de l'évolution générale de la vue politico-idéologique du Parti Communiste de Yougoslavie (PCY) quant à la question nationale, les communistes monténégrins désignèrent une position correcte en ce qui concerne la question nationale en premier lieu par l'étude de la réalité sociale du Monténégro et par la réexamination de leur propre politique. Le vif de leurs nouvelles vues idéologiques se trouvait dans la connaissance de l'existence de l'être national monténégrin et dans la compréhension du fait que la lutte de libération nationale du peuple monténégrin doit être liée étroitement avec la lutte de leur libération nationale.

La lutte pour la solution de la question nationale monténégrine était très complexe. En réalité, c'était une lutte politique dans le but de gagner les masses monténégrines qui s'étaient radicalement scindées en 1918 sur la question d'union du Monténégro et de la Serbie. Dans le but de concentrer les masses autour de leur programme national, le Parti Communiste de Yougoslavie devait faire une lutte complexe politico-idéologique sur deux fronts: contre l'unitarisme de la grande Serbie et contre le séparatisme. Juste avant la deuxième guerre mondiale le Parti s'agrandit en une force politique la plus puissante au Monténégro, il édifia un front démocratique-révolutionnaire très fort du peuple monténégrin et se mit à la tête du mouvement national monténégrin. Cela était d'une importance essentielle pour mener avec succès la lutte de libération et révolutionnaire du peuple monténégrin de 1941—1945. La participation nombreuse des Monténégrins dans cette lutte fut une affirmation et un diffus de leur identité, un grand pas vers le développement de la nation monténégrine. Dans cette lutte la nation monténégrine se constitua politiquement, en réalisant le droit de libre disposition sur soi-même.

En s'appuyant sur le matériel historique original et consultant l'énorme littérature et la publicité — l'auteur a fait un essai d'évaluation critique du pratic passé ainsi que des résultats scientifiques de jusqu'à présent sur la question nationale monténégrine.